

Анарх повернувся в палату тільки тоді, коли до неї зібрались усі хворі. Забігала в палату сестра Катря. Вона, очевидно, хотіла ближче познайомитись з метранпажем. Сестра Катря звернулась до Карно з якимсь запитанням, але той—ні з того, ні з сього—зустрів її нахабним поглядом і одвернувся до стіни. Про це, між іншим, узнав весь санаторій, і метранпаж остаточно всіх обузив.

Але плебеї—певна частина санаторійної пібліки—виправдовувала «свого». Проте, і плебеї здвигували плечима по закутках, бо й від них Карно тримав себе окремо.

Тільки Хлоня сміливо підходив до метранпажа і похлопував його по спині:

— Що братішка?

Що ж до анарха, то він почував: безпричинна ворожість до Карно, що далі, то більш зростає. Тієї ж ночі він якось зиркнув на метранпажа, і темна мисль майнула йому в голові.

А в тім, можливо, то не темна мисль, а темна чвиря, бо на дворі не переставали шкульгати дощі, бо над санаторійною зоною похилилось похмуре небо і хмари затопили всю даль.

Бо далеко—чи з буряків, чи на буряки, рвалась проста й невесела, мов побут дикунів, дівоча пісня.

VIII

Анарха ніби-то щось штовхнуло, і він розплющив очі. Зиркнувши у вікно, анарх відчув радість теплого безхмарного дня. Хутко удягнувшись, він вийшов на повітря.

За ніч хмари пропали, і прийшла теплінь. На дикий малинник, що на заході зони, наступав ясний прозорий ранок. По травах нечутно свистіла коса світанку.

І тоді за гранню санаторійної зони на березу злетів півень і крикнув урочисто й побідно «кукуріку».

Анарх подивився на кошару: відтіля виходила корова з білою плямою на нозі з очима ласкавими, мов ласка, і здалося йому, що вона теж співає якусь невідому пісню, в якій звучить побідний гімн землі.

З шумом виходили свійські тварини, і вилітало, вибігало, прокидалось дике царство. Прокидалась земля.

До ріки побрела отара товару. Виліз заспаний санаторійний дурень і крикнув теж дико: «О». Потім підбіг до ялової і почав вдаряти по ній клюкою. Дурень остаточно збожеволів. Він так яро бив тварину, наче вибивав їй велике горе («вона ж досі не продовжила свого існування, вона ж досі не завагітніла»). І здавалось, що в глибинах ріки ходить зграями риба і в хворій млості треться, ще треться і викидає затоплює ікрою ріку.

Анарх бадьоро ступав по доріжці.

Відсутність рівноваги цього ранку дала себе знати. До того ж цієї ночі приснився йому якийсь рожевий сон і сприятливо вплинув на нерви. Виходячи на свіже повітря, він навіть хотів голосно зареготати, згадавши метранпажа і жахи минулого дня. Анарх розкидав свої мускулясті руки і в млості витягував своє грандіозне тіло. Він почував себе так, ніби то тільки-но вийшов з лікарні, перемігши хворобу. Такого душевного стану він давно вже не пізнавав. Правда, і тепер ховався сумнів. Хвилинами

приходила думка, що цей день не більше, як фантом. Можливо все це скоро розсіється, пропаде.

— Ну і хай пропадає,—подумав анарх.—Лиш би не зараз.

Підводилось сонце—прекрасне, як і в перші дні народження світу. Палахкотів жовтожар. Завагітніли яблуні і родили; тепер легко зітхали в голубу далечинь. Тільки-но облетіли ранкові сні крізь яблуневий глуш і зупинились на дальніх полях голубими незнайомками.

Скоро з палат повиходили хворі й сестри. Десь уже шуміла Унікум. Десь хтось уже жартував. Десь хтось когось, жартуючи обіймав.

Анарх пізнав приплив гарячої крові, і коли в залі раптом ударив хтось по клавишах, коли, спотикаючись, побігла музика легкої шансонетки і наздогнала його,—він чітко пішов уперед. Він знав, що раптово може вирости башта неможливої муки, і він спішив; зараз кипить над рікою жовтожар, і зараз не треба думати, не треба знати.

Звернувши у дикий малинник, анарх, зупинився і прислухався до шуму на санаторійній зоні. Тоді-ж, зиркнувши у той бік, де самотньо стояв старий дуб, вискочивши з пустельної доріжки, він побачив метранпажа. Підйом раптом підупав. Але зараз Карно викликав в нім не більше, як приплив апатії.

Анарх сховався на командну висоту. За гонами вже кипіла індустрія: розбігались роздоріжжя і залізниці. До промислового центру спішили зі всіх кінців путі. Кожді п'ятнадцять хвилин вилітали потяги і мчалися у степ по глухих дорогах республіки.

Високо підвісивши голову, мовчки, йшов до кульмінаційної крапки анарх. І тільки, коли в листянику майнула спідниця, він зупинився.

Анарх одкинув у бік гілку і побачив сестру Катрю.

Вона підійшла до нього, як і завжди печальна.

— Раненько ви підвелись сьогодні!—сказала сестра Катря.

— Як бачите!

— Я теж не можу спати. Власне, ночі тепер ще й не такі довгі, але й вони наводять тоску.

— Хіба ви ще й досі не одержали командировки?—спитав анарх, щоб що небуť сказати.

— І досі! Вони остаточно мене замучили!—гаряче сказала сестра Катря.—Я буквально не маю вже сили жити тут.

— А от Майя мені казала, що вона навпаки: так би на санаторійній зоні цілий вік і прожила.

Анарх і це сказав, щоб що небуť сказати. Але сестра Катря нервово взялося за свій чорний бантик.

— Перш за все Майя неправду каже. І взагалі вона не вміє правди говорити. А потім Майя зовсім інша людина.

— Це ж як?

— Так... Тільки ви, будь ласка, не ображайтесь на мене і не подумайте, що в мені говорить заздрість чи то ревність.

— Що ви?

— Я знаю, ви цього не можете подумати,—сказала сестра Катря.— Ні ви зі мною, ні я з вами ніколи не говорили про кохання. І, власне, висловити свою думку про Майю мені тільки тому ніяково, що ви з нею живете!

— А ви це відкіля знаєте?—усміхнувся анарх.

— Я, власне, гадала, що ви цього не ховаєте?

— Саме?

— Саме... того, що ви живете з Майєю.

— Ну, коли ви так уперто настоюєте, то хай буде по вашому,— усміхнувся анарх,—і додав:—А тепер висловлюйте свою думку про Майю.

— Думка моя така: Майя—нехороша людина. Не встигла вона приїхати сюди, як я відчула це. В ній, як це не дивно—багато аристократизму. Ви розумієте мене? Ви подивіться на її зовнішність—це ж княжна. Я навіть думаю іноді, що її і походження таке. Цей римський профіль, цей стрункий стан, ці надменні і нехороші очі, ці мініатюрні пальчики, які так і хочеться погладити—все це говорить за її аристократичне походження.

— Але цього—я гадаю—мало, щоб не любити її?

— Так, цього мало. Але не тільки-ж про її зовнішність я хочу сказати. Кожний її рух, кожний жест, кожна усмішка мене одшовхують від неї. І я гадаю не тільки мене. Я певна, що вона зовсім не те, чим ви її уявляєте.

— Але все-таки, за що-ж ви її не любите?

— Знаєте, я можу зробити багато припущень. Але і це вам нічого не скаже. Я знаю тільки одно: Майя—надзвичайна егоїстка. У неї безперечно є якийсь біль, і от вона, замість того, щоб самій носити вагу цього болю, звалює його на чужі плечі. Це-факт, і ви не одмовитесь од нього, поскільки частину цієї ваги і ви носите. І взагалі я можу сказати, що Майїно промешкання на санаторійній зоні скінчиться якоюсь нісенітницею. В данім разі я покладаюся на свою інтуїцію.

Анарх згадав Майїн тихий негарний смішок, і цей смішок викликав—ні з того ні з сього—образ метранпажа. І знову неясна тривога зародилась в нім.—Але навкруги було так дзвінко, так бадьоро, що все темне, що повстало, ураз розсіялось.

— Я гадаю, що ви прибільшуєте!—сказав анарх, беручи під руку сестру Катрю і направляючись за нею до кручі.

— Ви так хочете зараз вірити—хай буде так.

— Знаєте що? Давайте покинемо про це!—сказав анарх і зітхнув.

Сестра Катря фаркнула і нервно поправила свій чорненький бантик.

— Пробачте!—тихо сказала вона.—Я й сама не помітила, як зайшла так далеко.

— Ні, я зовсім не про це. Я кажу: давайте виберемо веселішу тему. Бачите який прекрасний ранок?

Анарх і сестра Катря зупинились над кручею. Праворуч, у підніжжя гори текла ріка. На поверхні її сковзались верховоди. Далі легко хвилювались комиші. В далені, по звертистій металевій лінії маячив ранковий човен: рибалка й ятері. І не знати, хто сіяв, хто просіяв голубий порошок під кручі. І не знати, відкіля так п'яно пахли береги.

— І правда гарно!—сказала сестра Катря.—Я завше, коли бачу перед собою голубе небо згадую чомусь біленький фартушок, що його носила в гімназії. І знаєте, коли я окунувся з головою в якійсь позитивизм або в «критику чистого розуму», мені здається, що я шукаю там саме його—цей фартушок—біленький, як перший далекий сніг.

— Цікаві асоціації.

— І навіть більше того,—сказала сестра Катря.—і тепер після горожанської війни, саме тепер, коли всюди якимось посіріло,—мені здається,

що я вдруге загубила цей біленький фартушок. Фартушок мабуть символ радості.

Анарх хотів-був щось сказати, але в цю хвилину ростявся недалеко оклик.

— Савонаролочко!*)

Сестра Катря здригнула і сказала, увільняючи свою руку:

— До побачення. Я піду!

Анарх одступив на крок. Він не затримував дівчини.—Сестра Катря одійшла в бік, і скоро зникла в зарослі.

Анарх подивився вниз: крізь гущавину продирались—Майя і Хлоня. Іншого разу він був би цілком задоволений. Після останньої суперечки, коли Майя назвала його сволоччю, анарх досі не почув од неї жодного слова. Тепер, хоч і знав, що Майя йшла миритися,—не тільки не відчув радості, як завжди було з ними, а скоріш був незадоволений.

Першим збіг на командну висоту Хлоня. Він привітався з анархом і пішов до дальньої кручі. Скоро на висоті була і Майя.

— Чижик-пижик! Руку! Мир!—сказала вона.

Майя, очевидно, нарочито розпустила волосся і забризкала своє тіло духами. На командній висоті запахло конвалією,

— Чижик-пижик! Ну, невже тебе не хвилює туге тіло юнки?—казала Майя, притискаючись до анарха і роздимаючи ніздрі.—А от ти мене хвилюєш! і ти не вірь мені, що я зараз жартую. І зовсім то не жарт, коли відчуваєш під своїми руками живі сильні м'язи, і твоя кров бунтується. То неправда, що жарт!

Анарх мовчав.

— Ей, ти, куди ти тікаєш!—крикнула Майя, повернувшись у той бік, куди йшов Хлоня.

Той зупинився і пішов назад. Тоді Майя потягла анарха до пенька, і скоро всі троє сиділи на ньому.

— Ну, Хлонько,—звернулася Майя до юнака.—Як ти сказав, коли ми йшли сюди? До кого я зараз подібна? Ну?

— Як це не шкода,—ви сьогодні чудово виглядаєте,—сказав Хлоня.

— Чому-ж це шкода?

— А тому що ви—злючка!

— Злючка?—зареготала Майя.—Хлонько! Яке ти маєш право говорити так?

— А яке ви маєте право називати мене на «ти»?

Майя поправила своє невміру викликаюче декольте, прищулила очі і звернулася до анарха:

— Бачиш, він теж хоче перейти зі мною на «ви».

— Не я хочу перейти на «ви»,—сказав Хлоня.—А ви мусите зі мною говорити на «ви».

— От тобі й раз! Ну, як же я з тобою буду говорити на «ви», коли ти карапет.

*) Повість про санаторійну зону мені все таки не вдається,—писала в своєму щоденникові хвора.—Можливо психологізм саме такої послідовності і вимагає, але задання художника полягає зовсім не в життєвій правді: в художній. Зараз Майї не треба було приводити на командну висоту.

— Себ-то я не мужчина?

Майя ще голосніш зареготала. Тоді ображений Хлоня підвівся, оправив блузку і халат, і подивився уважно на Майю.

— Коли я не мужчина, то чого-ж ви залицаєтесь до мене?

— Я? Залицаюсь до тебе?

— Да! Ви залицаєтесь до мене. Хіба не ви тільки-но пропонували мені поцілувати себе.

— Себ-то я пропунувала тобі щоб ти поцілував себе? — знову зариготала Майя.

Хлоня почервонів.

— Ну, я не так значить висловився.

— Покинь, Хлонько, говорити єрунду, ти краще що небуть прочитай...Ну?

Анарх вийняв цигарку і запалив її; над пеньком спалахнув синій димок, і запахло. Анарх збирав запах конвалії і уважно дивився на Майїне декольте. Йому раптом прийшла думка, («яка глупота»), що він ще не проснувся, і тоді ясно повстала перед ним вчорашня сутичка з Карно, і він навіть здригнув.

Хлоня вже заспокоївся.

— Ви гадаєте, що так не можна сказати, а я гадаю, що так можна сказати,—говорив він.

— Слухай, чирик-пирик,—звернулася Майя до анарха.—Як, по твоєму, можна так сказати? Хлонько, повтори!

— Я хочу перед вами розсипати одуваних слів,—повторив юнак.

— Це щось подібне до старомодного реверансу. Слухай, Хлонько, ти обов'язково будеш десь на провінції парикмахером.

— Хай буде й так: це те ж не погано!

— Ну, а як би ти намалював сьогоднішній ранок?

— Я сказав би: «був ранок і все було так прекрасно, як голуба... птичка. Знаєте: скок! скок!»

— І все?

— Цього досить; можна в двох словах передати цілу картину.

— А я сказала б так: ти Хлонько enfant terrible.

— Просту не ображати мене!

— Хіба ти зрозумів?—зареготала Майя.—Я-ж нарочито і вжила салонної мови, щоб не образити тебе!

Хлоня круто повернувся і пішов до дальньої кручі.

Гинули роси, зник жовтожар. Над рікою випливало сонце і гриміло в простори. Далеко на гірських Межах знову кричав санатарійний дурень. І ріка несла цей оклик вниз по течії, до моря. Дурень остаточно збожеволів: він до краю налив ріку, він затопив її своїм задушеним криком.

— Чирик-пирик! Все—таки скажи мені...—промовила Майя, коли Хлоня одійшов на де-кільки кроків і положила енергійним жестом анархову голову на свої коліна—Я все—таки не розумію тебе! Чому ти останнього часу такий... як б сказала, розгублений. Може у тебе єсть якісь тайни?

Анарх подивився в Майїні прищулені очі і побачив в них не то три-вогу, не то докуку.

— Тебе може дивує те, що я тебе не так зустрів, як бувало раніш?

— А хоч би й це!—нервово кинула Майя.

— Коли тільки це, то не варт вести нам такі розмови.

Майя, замість того, щоб образитись, на всі очі подивилась на анарха.

— Значить, у тебе єсть якісь тайни?—сказала вона.

— Ніяких тайн у мене нема,—в'яло промовив анарх і, положивши руку на Майїне коліно, заплющив очі. Він що далі, то більш почував у своїм тілі якусь неміч.—Покинь мене розпитувати.

— Хіба тобі неприємно?

— Так.

— Дивно!—сказала Майя і ще щільніш притулилась до анарха.— Все-таки я не розберу, чому ти останнього часу ведеш себе якось...

— Ти думаєш?

— Да, я думаю. І—по моєму—не помиляюсь.

— Ну, коли ти так цікавишся,—знову в'яло сказав анарх,—то я тобі скажу: я—хворий.

Майя покосила очі на анарха і тихо запитала:

— Чим же ти хворий?

— Хіба тобі не все одно?

— От чудак!—неприродньо засміялась Майя.—Я ж тебе кохаю... Хіба ти забув?

Анарх провів рукою по своїй волохатій голові, подивився на довгі Майїні вії, під якими вона сховала очі, і сказав:

— Давай не будемо валяти дурня.

— Ну, я бачу, що з тобою не можна серйозно говорити,—образи-лась Майя,—ти зі мною просто не рахуєшся. Невже я тільки й валяю дурня?—і потім спокійно сказала:—Я тобі скажу прямо. Я догадуюсь, що у тебе зовсім не така хвороба, як у людей. Ти, мабуть хворієш—тільки, будь ласка, не шукай тут задньої мислі—хворієш на анархізм... Да?

Анарх подивився на Майю. Але й зараз її очей не видно було: їх прикривали довгі вії.

— Ні, у мене інша хвороба.

— Ну, от і скажи мені.. Чого ж ти мене мучиш?

— Я бачу тебе дуже цікавить... Так от: я хворий істерією.

— Тільки всього?

— Тільки всього!

— Ну, я тобі не вірю. Коли б було тільки це, ти б так довго не мучив мене.

— Це, бачиш, залежить від темпераменту,—ще раз в'яло промовив анарх.

Майя засміялась своїм тихим негарним смішком і грубо скинула з колін анархову голову.

— Ходім на зону!—сказала вона.—Чижик-пижик! Мене не обдуриш!—і погрозила пальцем.

— Що не обдуриш?—спитав анарх, і почув, як йому якось неприємно йокнуло під серцем.

ІХ

Зійшовши з командної висоти, Майя зупинилась, подивилась на анарха, і від її погляду несподівано повіяло холодком.

— Я йду в палату,—сказала вона.

Анарх нічого не відповів, і пішов на схід, несвідомо для самого себе, прямуючи на луки. День було зіпсовано. Розмова з Майєю, знову звела

кінці мислі на постаті Карно. Анарх пригадав останню зустріч з метранпажем, всі її деталі і якесь неясне передчуття охопило його.

Власне, що його нервувало? Зустрівся він з Карно сам-на-сам лишень один раз, але анархові здавалось, що він метранпажа бачив уже тисячу разів. Він певний, що поводження Карно з ним не є випадкове—метранпажеве чудернацтво,— в цім ховається якийсь глибокий сенс, і поскільки це так, то він, очевидно, не помиляється, гадаючи, що Карно завше з ним, що метранпаж стежить за його кожним кроком. І випадок з яблуками не більше як причіпка, і без цього випадку він повинен був зупинитися на цій фігурі. Тепер анарх майже не почував колишньої незадоволенности, не думав про те, чим жив раніш, він уже не думав про це міщанство, яке оточувало його. Анарх тепер враз якось примирився з цим, принаймні зараз він не відчував тоски за минулим. Тепер перед ним повставало щось більш безвихідне і гостре, як метранпажеве обличчя, і це невідоме враз розрубало плутанину колишніх понять, але воно й враз здвинуло його з мертвої крапки.

Анарх бачив, що й сьогоднішній день, це «сьогодня» утворилося випадково.

Йому знову прийшла думка, що це рожеве «сьогодня» не більше, як фантом його хворої психіки. «Так буває за час кризи»,—подумав він,—«проривається життя, але одразу-ж гасне, і тоді прискореним темпом проходить процес хвороби до остаточної руїни».

І анарх, зрозумівши, що цей рожевий день є випадкова пляма на його хворій психіці, зрозумів і те, що бадьорий настрій вже ніколи до нього не повернеться.

До дзвоника залишалось біля години, і анарх йшов на луки поволі. Він прямував саме до санаторійного дурня.

Там він сяде на горбику і запалить цигарку. Відціля санаторійна зона буде маячити якоюсь заозерною птицею, що відпочиває на перельоті. Дурень буде мовчати, а коли заговорить, то надто невиразно, якимись нечленороздільними звуками. Часто він буде підводитись і знову кричати своє «о». Тоді на горизонті виросте біла стьожка: то кур'єрський чи пасажирський поспішає до города. І буде чути далекий гудок над степами. А по степах припадаючи попливуть клоччя пару. Коли потяг зникне за горизонтом, дурень здивовано подивиться на нього, і в його погляді стане незрозуміла тоска. Тоді анарх подумає, що дурень згадує якусь степову станцію на глухій дорозі, повз котру зрідка, не зупиняючись, пролітає потяг. Подумає, що дурень тоскує за тим невідомим життям, яке, прорвавшись у степ, мчить до неведомих обріїв. І дивно: коли анарх тікав від санаторійної публіки, він завжди попадав до дурня. З ним було не тільки легко,— в нім він находив надто близькі йому рисочки і цілковите заспокоєння. Очевидно, це була ярка протилежність Карно.

Передосіннє сонце стояло в згустках біпару. З гóроду знову гулом темної міді крокували дзвіниці. Луна від того гулу бродила по луках важкою примарою і потопала у вохкості надбережжя.

Але ріка мовчазно й байдуже линула вдаль.

Анарх прийшов і сів біля дурня. Останній, як і завжди, нічого йому не сказав і, сидючи на пеньку, уважно розглядав конфетну обгортку. Що він в ній найшов цікавого—важко було догадатися. Але дурень так пильно дивився на цей нікчемний папірець, що можна було з певністю

сказати: конфетна обгортка викликала для нього якісь неясні асоціації. Очевидно, по них дурень находив відповідь на свої, йому одному зрозумілі, запитання.

На горі кричала Унікум: когось уперто кликала. І анарх, коли вереск її розсипався над луками, машинально повертав голову і дивився на санаторійну зону.

Дурень сидів і зрідка гигакав.

— Чого ви смієтесь?—спитав анарх.

— Оце!—тикнув той пальцем на папірець і задумався.

— Що оце?

Але відповіді не було. Можливо, дурень просто не міг відповісти. Зрідка він кидав погляд на коней: вони стояли збоку і підбирали зелену траву. Дурень пильно вдивлявся в них і потім переводив кудись здивовані очі. А коли теленькав дзвоник, що висів на шиї молодого жеребчика, дурень похилив голову і монотонно одбивав:

— Телень! Телень!

Коні підводили голови і сторожко прислухались до шамотіння в осоках: то пролітав вітер, біг через ріку і пропадав на Гралтайських Межах. І тоді ж від грані санаторійної зони кокетливо кошлатились зелені трави.

Коли анарх ще раз повернувся на крик Унікум, він побачив, як згори спускаються дві постаті. Він одразу пізнав їх: то був метранпаж і миршавий дідок. Вони, очевидно, направлялись до нього.

Анарх почув, як йому щось неприємне і гостре проповзло по спині. Карно размахував руками, ніби то щось доказував дідові, і його гостреньке обличчя витягнулось уперед, як лягашеві на полюванні за час «стійки». Метранпаж раз-у-раз скидав свої очі на те місце, де сидів анарх, і тоді останній крізь гони відчував нахабність цього погляду. Тут щось було від інквізиції. Це був якийсь неможливий тваринний сарказм.

Анарх був певний: Карно прямує до нього і прямує саме для того, щоб знову підкреслити, що він, Карно, вже тут, на санаторійній зоні, що він Карно, вже не допустить приходу нового рожевого ранку, який був сьогодні; що він, Карно, зараз розсипе свій гаркавий сарказм—всесильний, майже безсмертний і накаже йому анархові, не забуватись.

— Ах, яка глупота!—скинувся анарх.

Але ця думка якось непевно промайнула в голові і одразу сховалась.

Нечутно спадав ранок і плавко сідав на фіолетові озера загоризонотної зони. Прямо горів сизий капустник, а над ним стояли табуни комах. Вище тікали дикі поля.

Карно й дідок підходили до того горбика, на якому сидів дурень. Анарх не помилився: перескочивши рівчака, метранпаж привітався з дурнем і сів оддала на траві. Дідок, як і завше, метушився і, ніби - то він нічого іншого й не знав, хіхікав:

— Хе... хе... Тавонарола!

Карно посидів мовчки з хвилину. Потім витягнув своє гостреньке обличчя.

— Да, погодка нічого собі!—сказав він, невідомо до кого звертаючись.

Але анарх, як тільки почув цей голос, інстинктивно зібрав мускули на своїх руках і знітився. Він раптом пізнав якусь невимовну розгубленість, ніби на нього насувалася безвихідна сила. Щось подібне до цього

він почував колись в дитинстві, коли батько, зібравши дівчорілля біля ганку, повалив його на холодний цемент обличчям униз, спустив з нього штани і почав бити його ремінем по оголеному тазу. Це була перша «порка» і з першим ударом він пізнав, як йому в мочовому пузирі неможливо залоскотало, і він в якомусь божевільні розкусив грудку цементини.

Тільки з цим він міг порівняти свою розгубленість, яка його зараз обхопила.

— Будь ласка, дайте мені сірники!—сказав Карно, звертаючись до анарха, і поліз в кишенню за кішкетом.

Анарх враз підхопився, ніби-то йому обов'язково треба було підвестися з горбика. Але в той же момент знову сів: йому раптом вдарив в обличчя сором і він навіть подумав про себе: «Чорт! Глупота!»

— Я прохаю сірників, як що вони єсть у вас,—повторив Карно.

Анарх вийняв коробку і недбало кинув її до метранпажа. Той підвів здивовано брови, але нічого не сказав і запалив цигарку.

— А що це у вас лежить?—спитав анарха Карно, показуючи на його коліна.

Анарх знову здригнув і інстинктивно схопився за кишеню.

— Ви про що?—вирвалось йому тихе запитання.

Метранпаж засміявся.

— Як я вас налякав яблуками!.. Я кажу про он той листочок... Бачите?.. Ага, от-от?... Я кажу—з якого це дерева. З мене недавно сміялися, що я не відріжню кленового листа від дубового... Ви як, відрізняєте?

— Ні!—в'яло промовив анарх і подивився: де-ж дідок?

Але дідок сидів позаді його і тихо хіхікав. Коли анарх повернувся до нього, він показав гнилі зуби і знову кинув:

— Хе... хе... Тавонарола!

— А я от тепер вже відріжняю,—сказав Карно,—це дуже легко. Хочете научу?.. От подайте мені цей листочок... Ну, подайте-ж! Ну, чого-ж ви сидите... Ну, скоріш.

— Будь ласка, не мішайте мені відпочивати!—різко кинув анарх, і тут же почув свій голос чужим і порожнім.

— Хе... хе... Тавонарола,—знову захіхікав дідок.

— Який ви запальчастий,—саркастично усміхнувся Карно і витягнув своє гостреньке обличчя.—І потім: чому ви так грубо говорите зі мною? Це, здається не перший раз?

— Так! Не перший раз!—різко кинув анарх.

— Я розумію, що не перший раз!—сказав метранпаж і підвів брову...—Але ви все-таки не хвилюйтеся! Ще встигнете відпочити. На то єсть мертва лежанка... Хіба забули про неї?

— Хі... Хі... Тавонарола,—ще раз захіхікав дідок.

— Забув!—різко шпурнув анарх і взявся за голову: йому прийшла думка, що це—сон, бо надто неприродно виходило все. Ніколи він не бачив на санаторіях і взагалі в житті таких метранпажів. В більшості це були або обивателі, або недалекі ортодокси. Тепер перед ним сиділа воістину якась чудернацька людина.

Дурень, що ввесь час безглуздо дивився на конфетну обгортку, раптово підвівся і, вибрикуючи мов молоде теля, з гиком побіг до коней.

— Ну, добре,—гаркаво сказав Карно і знову витягнув своє гостреньке обличчя.—Гніваєтесь—значить не треба!

Але анархові в цю хвилину несподівно прийшло на думку самому кинути запитання.

— А скажіть мені,—сказав він, і йому знову йокнуло в грудях.—Ви справді думаєте що я боюся вас?

Карно не здивувався, ніби то давно вже чекав на це запитання.

— Так! думаю!

— А чому ви й досі мені нічого про це не сказали?—спитав анарх.

— Я бачу, що я не помилюся—засміявся Карно.—Знаєте, мені смішно: така махина, а боїтесь такої маленької людини. Мені, бачите, здалося, що ви істерик.

— Хі... хі... Тавонарола,—захіхикав дідок і поліз до того пенька, на якому сидів анарх.

Але анархові в цю мить стисло горло спазмами і він пізнав приплив тваринної радості: все це, значить, з'ясовується просто—він істерик. Нічого особливого нема. І ніби, то боючись, що хтось розділить з ним цю радість, він навіть хитренько усміхнувся і опустив голову.

Метранпаж уважно дивився на те місце в комишах, де поринув дурень, і мовчав. Дідок підліз уже до анарха і, виставивши гнилі зуби, хіхикав.

Далі, мов крізь сон, анарх чув, як Карно заговорив про Майю. Він питав: відкіля вона? Анарх не знає?—і підморгнув. Він, безперечно любить (не тільки цей дідок) гарних смаковитих дівчат. Знаєте, він любить, коли в дівчини білі литки і вона вся пухка. Знаєте—ляжеш на неї, і, здається, що ліг на пуховик.

В такому ж дусі, незграбними фразами, ціничними до безглуздя, метранпаж говорив з чверть години. Анарх за цей час не промовив жодного слова. Він тепер певний був, що все це—примара, що ніякого метранпажа в дійсності нема, що завтра він прокинеться і буде реготати з себе. Це тільки істеричний припадок—не більше. Він рішив покійно вислухати Карно, свідомо приймаючи його, як фантом... Можливо, нарешті, він сидить десь, зовсім не на луках, а в ізольованому помешканні. Завтра він прокинеться і побачить—нічого нема!

— Значить, за малинкою ходите?... Ну, й ходіть!... З Майї гарна малинка,—говорив метранпаж.

Анарх і на це не реагував. Мов волохата статуя, сидів він на пеньку і дивився собі під ноги.—Збоку хіхикав дідок.

Потім анарх підвівся і, похитуючись, пішов до санаторійної зони.

.....
На грані його зустріла сестра Катря.

— Знаєте,—сказала вона.—Я за ніч прогинула мало не триста сторінок. Але я не відкрила жодної сторінки життя. Я думала раніш, що я мало працюю, а тепер я бачу, що я просто бездарна людина.

Анарх подивився на сестру Катрю і раптом скинувся:

Що-ж, і вона фантом?—Ах, яка глупота!...

— Слухайте,—звернувся він до неї, протираючи очі.—Як ви гадаєте: я сплю, чи це...

— Що це?—підхопила сестра Катря.

— Ах, боже мій! Я вас питаю: це сон, що я з вами говорю, чи це дійсність?

Сестра Катря подивилась на анарха, і він їй здався, очевидно, дуже комічним. Вона, здається, перший раз за все помешкання анарха на

санаторійній зоні щиро засміялась. Сестра Катря взяла його за руку, вивела з гушавини, поставила на соняшний бік і прямо подивилась в анархові очі. Звичайно, вона зрозуміла цю виходку, як бажання його трохи пожартувати з нею.

X

Після цієї сутички—на луках,—з анархом скоїлось щось неладне. Моменти фантастики так переплутались з дійсністю, що він іноді буквально не міг відрізнити фантома від реальної речі.—Але як би то не було, Карно і для решти санаторійців був центром уваги. Анарх остаточно запевнився в цьому, коли випадково прочитав уривок із щоденника однієї хворої.—Там було написано це:

«...Наш санаторій поділяється на два табори: плебеї, інтелігенція. Між таборами завжди—іноді мовчазний, іноді буйний антагонізм. Іншої класифікації тут нема.—Але на цей раз все це згладилось: один табір—весь санаторій, другий складається з одного метранпажа.—Бувають люди, яких не люблять всі. От і Карно. І плебеї вже не захищають «свого». Гордий, неприступний, а виходки—ніби-то його допіру вкусила осіння муха. Ціник і нахаба: куди там до нього слинявому дідькові! І всі вже давно знають, що це хитра людина, яка кривляється і вдає з себе дурненького.—Власне, головним мотивом незадоволення є шпигунство. Звичайно, шпигунство допустиме, шпигують всі потроху. Але всьому ж єсть межі. Коли шпигунство—нешкідливе явище—нічого. А то, припустім, ходив де-хто покурити (курити дозволено, лиш би ніхто не бачив), а тепер не можна ходити. Всюди він, ця нахабна фізіономія. Набачить—і доносить ординаторові. Той, звичайно, лякає випискою із санаторія. Це вже занадто.—І росте мовчазний протест.—А недавно навіть (це коли вже запахло осінню) така була сутичка. Хлоня попрохав, щоб метранпаж відсунув койку, щоб Хлоніну койку можна було поставити на сонце.—«Товаришу, будь ласка, одсуньте свою койку»,—попрохав Хлоня.—Карно мовчить.—«Товаришу, я вас прошу: одсуньте свою койку»,—ще раз попрохав Хлоня.—Карно—ні слова.—І так до трьох разів.—Тоді Хлоня підводиться й каже:—«Ви, товаришу, невихована людина!»—«А ви, товаришу, Онан!»—кинув Карно.—«І більш нічого?»—спитав Хлоня.—«І більш нічого!»—сказав Карно.—Це чули інші. Інші захвилювались. Хлоня мовчить, а інші не могли мовчати. Оточили метранпажа і загалділи. Що, мовляв, за чортівщина: ви—погромщик, вам не може бути місця на санаторійній зоні.—Метранпаж і тоді ні слова.—Тоді до нього підскочила Унікум і закричала:—«Повторіть і мені, що ви сказали! Зараз повторіть!»—«Онан»,—спокійно повторив Карно. Це вже було занадто. Це вже чорт знає що! Це ж неможливо!—І піднявся такий гамір, такий крик, що позбігалися сюди мало не всі сестри, мало не весь санаторій.—Але метранпаж і зараз лежить і мовчить.—«В чому тут справа?»—спитала сестра.—Всі загалділи, і ніхто нічого не розбере.—«Товаришу, в чому тут справа?»—ще раз спитала сестра.—«А я знаю!»—сказав метранпаж.—«Як ви там Хлоню назвали?»—«Ніяк!»—різко кинув Карно.—Але почекайте, галдієв санаторій, ви, мовляв, назвали його Онаном.—

Тоді метранпаж підвівся і почав плести нісенітницю. Припустім, в древності навіть талмудисти носили таке ім'я, а поети і зараз прославляють його. Що ж тут особливого?—«Але почекайте: ви ж не талмудист?»—«Ні!»—«Ви ж не поет?»—«Ні!»—«Тоді ж яке ви маєте право називати його так?»—Ну, а потім все так переплуталось, що нічого не можна було розібрати. Карно, безперечно, глузував. Він просто погромщик.—І хоч всю цю історію було «замазано», але Карно на цей раз мабуть остаточно і безповоротно скомпрометував себе. Ми його бойкотуємо.

Так! Очевидно, Карно є найреальніша особа, коли він центром уваги являється мало не для всіх. Так! Карно нічого спільного не має з примарами!

Але чому-ж він його так неможливо мучає?—Проте анарх не помилився, коли рішив, що хворий психічний процес піде з прискореним темпом. Він частіш став прокидатися вночі і тривожитись. Якась темна настирлива мисль остаточно не давала йому покою. Підозрілість доходила до абсурду, і анарх тоді знову упирався в одну крапку, і крапкою цією був метранпаж. Але й обставини склалися для нього не вигідно. До Карно і справді тепер мало не кожного тижня приходив якийсь незнайомий чоловік з города, і завжди якось таємно зникав у бур'янах. Часто до анархової койки підходила Унікум і, звертаючись до Майї, говорила:

— А я про нього щось знаю!

— Про кого?—питала Майя.

— Про метранпажа!.. Про кого ж!—казала Унікум і робила загадкове обличчя.

Правда Унікум багато де-чого знала, і їй ніхто не вірив. Але анарх цілком серйозно приймав ці розмови, бо вони відповідали його настрою і загальному душевному стану.

До того ж і Майя не менш дивно почала вести себе: вона раптом перестала сміятись своїм тихим негарним смішком, і в ній анарх став помічати якусь різку переміну. По перше: вона, ніби-то уникала зустрічі з ним і, по друге—робилась похмуріш, і над її переніссям несподівано виросла зморшка. Можливо, на Майю впливала природа, бо запахло дозрілою осінню.

Проходив вересень. За місяць прийде листопад. Над оселями, над санаторійною зоною повисне туман. Десь буде рипіти ясен, а далі шелестіти—похилі явори. Із санаторія хворі пойдуть в город. І буде тоді порожній санаторій мовчазно стояти серед степу. Тоді зрідка дійде сюди гул з города, а глухі ночі повз санаторій будуть пролітати—крізь тумани, по невеселих дорогах республіки—червоні очі потягу.

«Йде вересень! Прийде листопад!»

Тоді над санаторійною зоною перелітали аероплани по маршрутній лінії «від—до».—До анарха підходила Майя і говорила про те, що віддається літо.

— Я відчуваю, як впливає літо до Чорного моря,—казала вона і в'яло гладила своєю вихолоною рукою анархову голову.—Я відчуваю, що воно впливає в Малу Азію, в країну чорного лебедя.

Майя знала якусь легенду: з тайги, з сіверких північних озер вилетів білий лебідь на австралійські копальні і там сів на темну ріку. І став тоді лебідь, як атрамент. Майя—як це не дивно—вже не говорила про

кохання, і тепер анарх не чув од неї цинічних фраз. Але вона частіш говорила про осінь і говорила, що осінь хоч і прекрасна, як цей хрустальний—що пройшов—кінець гомінкого літа, але осінь—тьма, і вона боїться її.

Ріка хмурилась. Од ріки бігли жваві вітерці, підіймались вище і летіли на південь. То були північні сіверкі вітерці.—І знову над зоною перелітали аероплани по маршрутній повітряній лінії «від—до». І мовчав яблуневий глуш, нагадуючи анархові чомусь первісну архейську добу.

Зрідка до анарха підходила сестра Катря і в сотий раз говорила йому про тупик санаторійного будня і скаржилась, що їй досі не дали командировки.

«Взагалі вересень на всіх вплинув—писала в своєму щоденникові хвора.—Унікум—і та стала нервовіш. Принаймні прийшов і такий випадок, коли й Унікум упала в істерику. Це було на початку вересня. До Унікум прийшов знайомий з города, і вони пішли в ліс. Далеко вони зайшли—невідомо. Але їх на санаторійній зоні не було з півгодини.—Раптом в палатах почули істеричні ридання. Коли хворі вибігли на веранду, то побачили заплакану Унікум.—«Що там? Що з вами?»—питали її.—Тоді Унікум розказала крізь сльози це: пішла вона з знайомим за конторський плац. Відтіля вони пішли на ріжу і сіли відпочити. Унікум буде прямо казати: вона любить цього знайомого. І от коли вони... ну, її, звичайно, всі розуміють...—тріснула гілка. Вона скочила і побігла в кущі. А в кущах—щоб ви думали?—мерзавець—дідок! Він стежив за нею і підглядав.—Унікум заспокоювали. Вона не могла заспокоїтись, бо ж знайомий знервований пішов, не попрощавшись з нею. Це ж чорт знає що!—Де-хто хіхікав. Але де-хто й обурювався: це вже справді хамство!—Тоді до дідка підскочив Хлоня і зо всього розмаху вдарив його по фізіономії:—«Хам!»—Дідок зблід і розгублено дивився на хворих. Він щось лепетав, що він нічого не думав, що він «просто так».—«Я не тього, не тумав,—казав він,—я йшов прото так!»—«Брешеш!»—знову істерично закричав Хлоня.—«Тетне тлово!»—Тоді Хлоня раптом схопився за голову і з криком «піду утоплюся» вискочив із дверей. За ним вибігли хворі і де-кілька сестер.

Анарх, між іншим, був в цей час у своїй палаті. Коли йому розказали про цю історію, він навіть не поворухнувся. Анарх раптом відчув і тут якусь безвихідність, що проти неї смішно боротись. Він згадав миле Хлоніне обличчя і подумав: «так треба!»—Коли Хлоню зловили і з криками і галасом привели в санаторій, анарх і тоді спокійно лежав на своєму ліжку.

XI

Йшов, проходив осінній місяць.—Але ранки стояли прозорі й голубі. Повітря було легке, духмяне і хвилювало, як чисте виноградне вино. Ріка спокійно відходила вдаль, і була в ній тиха задушевність і сторожка жура. За експериментальною фермою стояла блідо-сиза далечинь невідомих обривів. Вже зникла спека, і вже не чути було гуркоту громів.

Але в той день, коли анарх вийшов із санаторійної зони і пішов на путівець, на просьолочну дорогу,—до вечора неможливо палило сонце

і в повітрі наростала тривога. З гóрода, з індустріальних кварталів насувалась темна, мало не таємна гроза. Літо, згадавши що не проспівало своєї лебединої пісні, раптом повернулось назад і готувало свій останній вибух.

Праворуч і ліворуч маячили копи зрізаного жита. Було так тихо, ніби-то кожна стеблина пізнала тривогу і причаїлась. Зрізані хліба розливали духмяність, і вона проливалась на межі, текла потоками і заливала всі квартали.

Анарх зійшов на путівець. Він зараз, як ніколи, відчував самотність. Анарх був певний тепер, що і Майя, і Хлоня, і весь санаторій,—все це не що інше, як фантоми його психичного зворушення. І коли він помиляється, коли все це вигадки, щò їх він здобув за час паталогічного процесу, коли навкруги його найреальнішої особи,—все-таки далі так жити не можна. Нестримна руйнація його психіки набирає з кожним днем все більшої актуальності. Якесь брудна повинь затоплює його. І нема йому виходу. Так можна дійти до будинку божевільних. Треба негайно вжити якихось заходів.

І тоді раптом він згадував, що заходів не може бути і ламав пальці.

«Але в чому річ?»—і він зупинявся. «Де причина такого стану?» І як раніш він не находив відповіді, так і тепер все перед ним мовчало. Тоді анарх з острахом запевняв себе, що він цілком нормальна людина, що він, можливо, зійшов тільки на грань. Він же знає, що те, що він говорить, що він робить—все це єсть те, що єсть. Коли він береться, припустім, за ручку палатських дверей, то він знає, що він береться за ручку палатських дверей. Єсть тільки сумніви і проти них треба вжити якихось заходів.

«Але яких?»—і анарх зупинявся.

Насувалась гроза. Як дальні гармати, глухо грохотали громи. Тоді зникли, пропали, розсіялись, мов передранковий туман, мов кінематографічна ілюзія його мислі. Анарх зиркнув на чорну гамулу хмар і його обхопив страх. Він подивився навкруги і побачив: хутко спадає темрява. Тоді анарх несподіванно рвонувся, ніби-то його, велетня, хтось міцно держав, і кинувся до санаторія. Він буквально летів, розкидаючи поли свого халату. Над пустельним путівцем здіймалась курява.

І в ту ж мить стьожка голубого неба пропала і темний масив розрізала блискавиця. Потім спалахнув удар. Ще удар—і хмарний—не втечеш!—потоп.

Як наляканий вовк, біг анарх до лісу, до санаторійної зони. Він почував лишень, що волосся йому шелестить. Більш він нічого не пізнав в ті хвилини. І тільки, коли він натикнувся на групу зарослі, зупинився і пішов поволі.

Коли анарх біг—миготіли санаторійні вогні. Тепер загубив дорогу і брів навманці, як йому здавалось,—на захід. Він знав, що скоро мусить ударити розбитий черепок міді, і він прислухався. Але нічого не чути. «Котра година?»—не можна сказати: наче так давно і наче так недавно він вийшов із санаторія.

А удари грому шалено громили ліс і не знати, як шуміли дерева. Блискавиці мчалися в ніч і з тріском розкидали клоччями бенгальський вогонь. Дощу не було. Іноді в електричних фейерверках виростали над лісом темні силуети: то, мабуть, в тривозі підводились у стихію орли.

Але не чути було розбитого черепка міді і не видно було санаторійної зони. Наче зачарована пропала в глибинах тьми.

І коли б хто-небудь спитав анарха, як довго блукав він у лісі тієї ночі — він безперечно не міг би сказати. Це було так довго, як біг стихії тоді.

Але, нарешті, закрапало. Із зарослі потягло вохким запахом трав.

Гроза стихала, віддалялась і тягла за собою шмаття розстріляного неба. Вже йшов проливний дощ.

Анарх довго плутався між дерев і, нарешті, побачив будівлю: перед ним раптово виріс її темний силует.

«Санаторійна зона?... Чому ж тоді вогні нема?»... І догадався: вже за дванадцять, бо не чути мотора електричної станції. Анарх стояв біля будівлі і не знав, куди йому йти. Кликати сестру йому не хотілось. І в ці хвилини йому було просто неприємно. Він навіть подумав з іронією: «а людина — людиною, це — філософія сіренького дня: навіть великий біль стихає, коли підходить маленький, але ближче. Це філософія світової «кобилки»: навіть геній, коли його вкусить несподівано блоха, враз забуває світові проблеми і думає тільки про маленьку блоху. Саме така людина».

Нарешті анарх розібрав, де він стояв. Це було біля сіновалу, що праворуч від центрального будинку. І скільки він простояв би тут — невідомо. Та раптом зареготав санаторійний дурень.

— Ги-ги!

Анарх підвів голову, і тоді ж згадав, що саме тут і ночує дурень.

— Хомо, чуєш? — покликав він.

Але відповіді не було. — Стихав дощ.

— Хомо, чуєш?

— А хто там такий? — обізвався, нарешті, дурень.

— Та це я, з шостої палати! — сказав анарх і почув шамотіння: дурень, очевидно, вилазив на повітря.

І тоді ж анарх побачив над своєю головою невиразне обличчя і почув голос:

— О! Відкіля це вас понаносило!.. Та ще й на дощі! Оце!

Анарх розповів: так-то й так-то, мовляв: те-то й те-то, мовляв.

— Ну, то лізьте сюди! — сказав дурень. — Підсохнете! Гм... Оце!

Дурень стояв на виступі і також, як і в просвітянських драмах і комедіях забутих архівних авторів, — також «чухав» традиційну потилицю, «чухав» під пахвою і патлату голову, і також архівно, до болю безглуздо усміхався.

З дверей пахнуло сіном.

Анарх зліз на сіновал і, коли ліг, почув млосний запах чебрецю: він був глибокий, мов мисль, і сухий. Так пахнуть і степові могили і буйний травневий цвіт. «Так, мабуть, пахне і смерть», чогось подумав анарх: «бо й вона глибока, як мисль».

А духмяні потоки чебрецю текли й текли.

— Котра зараз година? — спитав анарх.

Замість відповіді біля дурня хтось заворушився. — І тоді ж анарх здригнув.

— Хто це там з тобою? — спитав він, і раптом знову почув свій голос чужим.

— Я! — чітко відповіло з темного закутку.

І одразу анарх пізнав його: так, це був Карно. Звичайно, вони не будуть розпитувати один одного, як попали сюди. Але метранпаж скоро заворушився і сказав невимушено, ніби кудись в простір, і без всякої інтонації.

— Зараз перша. Тільки—но погасили. Душно в палаті. Виліз у вікно на повітря.

Потім помовчав і звернувся до дурня, очевидно, продовжуючи розмову:

— Ну, Хомо невірний, тепер віриш?

— Ги... Ги...

Метранпаж наче забув про анарха. Він стільки наговорив тієї ночі, скільки він не сказав за весь час свого промешкання у санаторію. І анарх знав: це тому, що він тут. В кожному його слові почувався виклик і образа. І після кожного монологу анарх нервово підсмикував плече. І це дурневе «ги-ги» нагадало йому дідків смішок на луках.

— Ну, Хомо невірний,—казав Карно далі.—Ти думаєш, що ти живеш? Ні! Ти не живеш, а тільки жеврієш. Тебе, Хомо, нема. От нарочито полапай себе. Почуваєш тіло, чи ні?

— Ги! ги,—сміявся дурень.

— Смієшся?.. Ну й смійся!.. А все-таки тебе, Хомо, нема! І от що цікаво: станеш ти, скажемо, в отару коров та коней, і хіба тебе можна відрізнити від них?.. Ні! Бо ти, Хомо, не Хома, а—віл.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Ну да,—казав далі Карно.—А от як я стану серед своїх машин, то я, Хомо, все таки—я. Ти не скажеш, що мене немає. Словом я—метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки і таке-то моє ім'я, і таке-то моє прізвище... Розумієш?

Тут, безперечно, була нещирість. Тут анарх зловив інтонацію сарказму. Це був справжній санаторійний метранпаж.

А потоки чебрецю затоплювали сіновал, і здавалось анархові, що вони пробивають йому мозок. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сестер.—І тоді ж раптом санаторійну зону розстріляв залп. То лісовики лякали бандитів.

— А тепер візьмемо ще!—говорив Карно.—Ти гадаєш, що тільки тебе нема? Ні! Те ж саме, скажемо, і з нашим санаторієм. Його теж нема. Віриш?

— Ги! Ги!

— Знову смієшся?.. Ну й смійся, Хомо невірний! А я тобі все-таки кажу—нема! Єсть тільки я, Карно (як хтось тут сміється: миша з одрубаним хвостом). Це, Хомо, як каже сестра Катря—велика філософія. Треба тільки її зрозуміти... От, скажемо, утворюють люди собі якісь ідеали, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають, що...

Метранпаж зупинився.

— Да... про що я?—казав він далі.—Про ідеали... От!.. Це дуже проста філософія. Її треба тільки зрозуміти.—Образився тут на мене недавно Хлоня. Знаєш його?

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— І образився, щоб ти знав, за те, що я його назвав Онаном. І слід було образитися, бо й справді він не Онан, а невидимий шахер-махер. Ти розумієш, яка тут різниця?.. Ну?

Анарх хотів було щось сказати, але несподівано пізнав, що язик йому паралізовано, і він покірно слухав Карно.

— Це зовсім не погромні промови, як мені сказали недавно,—говорив далі Карно.—Але не в цім річ: під шахером-махером я розумію не тільки сконденсоване шахрайство з чорної біржі (ти спостерігав, як воно лякає наших м'ягкотілих інтелігешок?), але й типів подібних до Хлоні. Це ж мініатюрні чирячки на здоровому тілі. Це ж шапочки-невидимки.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Смієшся? Ну, й смійся, Хомо невірний! Колись, через десять-двадцять років я тобі й про Хлоню розкажу... А тепер ще про сконденсоване шахрайство з чорної біржі. Бо ж подумай: це ж воно розбиває так звані, «святі ідеали» відомих тобі осіб. Скажемо, утворюють люди собі якісь химери, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають (тут я тобі договорю), що... це, можливо, все-таке марно. Віриш, Хомо невірний?.. Це велика філософія і її треба тільки зрозуміти.

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— Так, можливо, марно,—сухо говорив метранпаж.—Треба тільки на мент пригадати де-що. Це ж «де-що» дає непереможні закони, і я гадаю,—розумні. Бо нічого в природі, як в природі, дурного нема. Ти розумієш? Це велика філософія. І я, Карно, пізнав інтуїтивно мудрість цієї філософії. Я, наприклад, нічого не маю проти того, щоб перескочити ці непереможні закони. Але невдача на мене, скажу тобі, не впливає. Я просто чекаю тоді чергової надбавки до свого жалування, або оголошую страйк, коли мене притиснуть. Я, власне, думаю про одне: мені треба жити і тим, що навкруги мене, теж треба жити. А поскільки життя є тваринна сутичка певних груп, я, звичайно, не забуваю і про революцію. Так-то, Хомо невірний! Це дуже проста філософія...

— Ги! Ги!—сміявся дурень.

— І я нікого не хочу чіпати,—говорив Карно.—За моєю філософією життя все одно є в'язниця, яку тільки треба обставити так, щоб в ній була канарейка і самовар... Ти не лякайся цього аксесуару. Самовар теж корисний, коли хочеться чаю, а канарейка частенько може замінити славетний симфонічний оркестр... коли грошей нема. Це, Хомо, дуже проста філософія.

Анарх довго і уважно слухав Карно, і тільки, коли той зупинився на де-кільки хвилин, він підвівся і вийшов із сіновалу. Анарх почував себе безсилим і розбитим. Він потребував зараз тихого закутку, де міг би лягти на койку, заплющити очі і завмерти. Монологи Карно тепер не тільки не стривожили його, але й не заділи, хоч він і знав, що всю цю тираду спеціально для нього призначено. Не здивувала його й шляхетна, хоч і рохристана будівля мови Карно. Він і це прийняв, як щось звичайне.

За кілька кроків від ганку анарх скинувся:—над санаторійною зоною ще ростявся постріл. Луна від нього пішла до ріки, зійшла на поверхню, піднялася вище і заглухла в лахміттях розстріляного неба.

На захід тяглися хмари.

XII

Коли анарх підійшов до центрального будинку, він знову згадав, що, власне, не розбуркавши сестер, він не попаде в свою палату. Це його трохи збентежило. Але скоро анархів погляд упав на Катрине вікно. Там горів огонь. Отже він піде до неї. Анарх відпочине у сестри Катрі до ранку, а там перейде і в свою палату.

Він підійшов до вікна і подивився: сестра Катря, як і завжди, сиділа в стосах книжок і щось уважно перечитувала. Її тихі очі зараз здивовано стежили за рядками. Вона сиділа в легкій капоті, і була в ній, як дівчинка. Анархові шкода було її тривожити, але безвихідне становище, в яке його поставила гроза, примусило потурбувати сестру Катрю. Він постукав у вікно і зараз же направився до Катриних дверей.

Сестра Катря зустріла анарха, як і завжди, ласкаво, хоч і здивувалась цьому візиту. Але, коли анарх їй розказав, в чому справа, вона, не довго думаючи, положила на канапу подушку і запропонувала відпочити. Сестра Катря сказала, що анарх їй зовсім не пошкодить своєю присутністю, лиш би вона не помішала йому світлом своєї нафтової лампочки: вона думає ще почитати години з дві.

Анарх скинув пантофлі і ліг на канапу.

Сестра Катря зрідка поверталась до нього і говорила (вона, очевидно, читала в цей час щось із Гегеля), що їй, хоч і зрозуміла різниця між діалектикою Маркса й Гегеля, але її страшенно дивує: як міг Гегель говорити й доказувати, що все, що існує в абстракції і в матерії є прояв і розвиток вічного абсолютного духу. Все ж вона рекомендує анархові прочитати його «Філософію релігії». Вона вважає це найкращою із його праць.

Бажаючи перевести розмову на іншу тему, анарх сказав:

— Так коли ж ви уїжджаєте?

— Скоро! Скоро вже!—скинулася сестра Катря.—Знаєте, товаришу, я вірю, що там, де, на іншому місці, я, нарешті, найду заспокоєння.

Потім сестра Катря говорила, запалюючись, все на ту ж тему: про землю і людей. Вона мусить найти заспокоєння, бо вона хоче любити і землю, і людей. Вона поправляла свій чорненький бантик і малювала прекрасні картини майбутнього, бо вона вся в майбутньому. Але, з другого боку, вона не хоче залишати землю і її хрестні муки.

І, можливо, під впливом її гарячих слів і останньої грози анарх за півгодини до світанку підвівся з канапи і сів до столу. Очі йому горіли хворобливим блиском. Сестра Катря вже спала на своїй ліжковій, схристовивши руки, наче і ві сні вона віддавала себе на муку. За вікном стояла передранкова тиша. Тільки зрідка лісовики лякали бандитів та дзвенів лікарів сетер, ніби за тисячу верстов. Анарх взяв перо і написав:

«Люба сестро! Запахло снопами. Пам'ятаєш той шлях, де проходила наша юність? Пам'ятаєш той запашний посьолок, де тополі летять до горизонту, до цукроварні. Але й тут запахло снопами. Скоро неспокійна Катря і метелик Майя відлетять відцїля у вирій (далебі, здається, що вони на моїй невеселій зоні пернаті гості з синіх країн). Скоро відлетять у вирій. І тоді я буду самотній тут, серед степу, без людей.—Люба сестро! Та коли ж його зрізали? Що це: біль, чи радість? І здається, що його зрізали так давно, ніби сто літ.—А в тім, я мабуть, не про жито,—про юність на далеких зрізаних полях, про димок молоді інсуреції, про далекі вози, які так риплять, наче знову стоїш біля історичного посьолку.—Люба сестро! Цього радісного болю ніхто не зрозуміє. Тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махновські тачанки по степах, цю куряву, що мчить по східній азіатській магістралі. Тільки той, хто знає Запоріжжя, ріку Калку і тринадцятий вік. Це ж тут пройшла татарва зі своїм геніальним полководцем Чингіз-Ханом.—Я писав тобі: «Дивіться

на схід»! І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не найде відгоску. Його не зрозуміють. Одні побачуть в нім рупор Івана Каліти, другі—заклик до дикої азійччини.—Але ж це на те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рікою шовінізму, другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми і забобонів.—Люба сестро! Це ж зовсім не так! Ми бачимо, що західна цивілізація гніє, і в ній гніє людскість. І ми знаємо: скоро прийде новий спаситель і предтечею йому буде—Аттіла. Предтеча пройде з огнем і мечем, мятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (тільки тоді!) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу—Це буде! Я не тільки вірю, але я й знаю!—«Дивіться на схід»!—І вся трагедія Лівобережжя і полягає в тім, що воно сміливо кинуло цей міжнародний клич. Коли ти будеш шукати тут елементів месіянзму,—ти їх, звичайно, найдеш.—Але ти ніколи не найдеш тут дерев'яно-калуцької матушки, або гопаківсько-шароваристої неньки. Ти найдеш тут Месію. І ім'я йому—майбутній анархізм.—Люба сестро! Колись на шведських могилах, там, де тікає прекрасне Ворскло, де Полтава, де цукроварні й одрізи,—там полки Петра розбили Мазепу. Але майбутній Аттіла (а він не за горами) повісить на гиляці двох; і то буде не тільки Мазепа, але й Петро.—Я згадую зараз своє дитинство і свою юність. І все переплелось: і заводський гудок, і Донецщина, і цигарки з кізяків, і голубоока мати, і Кузька халамидник. Я згадую цю милу копійку на рейку, щоб росплескало, і «Невеселе» за рікою, і потяг, що гремить в нетрах Слобожанських борів. Я згадую столітні сосни, і дороги, і квартали, і межі по степах, і повстанчі загони... І я думаю: «що це»?—Люба сестро! запахло снопами. Я знаю і в тебе—теж. І на тебе наступають осінні дні. Ти будеш сидіти десь, там, у глухому закутку республіки, в розруйнованій школі біля традиційної грубки, і слухати, як у бовдурі шаленіють вітри. Біля тебе буде—теж традиційний—сторож, і він буде запевняти тебе, що це не вітри виють, а домовик. Я знаю!—Ранком ти накинеш на свої плечі полатану хустку, підеш у нетоплений клас і будеш учить дітей. Діти: «Хо-о-олодно!» А ти почуваш, що тобі трохи мутить, бо я знаю: ти вчора нічого не їла. Де ж там: вже цілий рік тобі не платили грошей! Але як і заплатять, то невеликі ці гроші. Правда, твої карапети принесуть тобі того жита, яке зараз так пахне. Та я ж знаю: не дуже воно пахуче, коли його їси. І ще знаю: до жита треба й соли, а в тебе вже й жита нема.—І от, любя сестро, мені хочеться впасти перед тобою на коліна і заридати. Так заридати, щоб гремів цілий світ, щоб повстали всі океани, щоб розбити свою прокляту голову. А коли б я був геніальним маляром, то кожна рисочка, кожний мазок стікали б моєю кров'ю. І тоді б я залив, потопив в цій крові цю фатальну неминучу осінь.—Люба сестро! Я часто вихожу в степ і дивлюся: навкруги мене дикі поля і дика даль. Тоді я думаю про невеселе життя світової «кобилки», про її темні промерзлі закутки. І думаю: і все це—на просторах надзвичайної земної кулі. Тоді я хочу крикнути, як наш санаторійний дурень, задушеним криком: «О-о-о!» Тоді, сестро, я, безперечно, фанатик. Моя думка летить. Я простягаю свої руки д'ґорі і падаю, умираю:—*Sic transit gloria mundi!*

Так. Не рушу! Я хочу бачити Месію світової «кобилки»! Я омию його тіло в своїй прозорій крові. Розірву груди. Розшматую серце. І побачу—надходить невідома голуба гроза.—*Sic transit gloria mundi!*—І в цей мент, люба сестро, я шаленію. Я забуваю все: і тебе, і Майю, і Катрю, і санаторійного дурня. Все це сплилося в один терновий вінок. Тоді я кладу цей терновий вінок на свою похилену голову і йду на Голгофу.—Але, сестро,—книжники й фарисеї знову наздоганяють мій надзвичайний патос. Я чую удари глуму і падаю, стікаючи кров'ю. Це бачу мов крізь сон...—Але уперто і неухильно з терновим вінком на голові йду і йду на Голгофу!

Анарх положив перо на стіл і підвівся. В його очах стояв хоробливий блиск і якесь дитяче натхнення. Сестра Катря, все також схристовивши руки, лежала на ліжкові і рівномірно дихала. Повз вікна проходила густа темрява. І тільки легкий і сторожкий шелест тополі, що шамотів крізь відчинене вікно, порушував тишу. Зрідка з дальніх мійських перевалів долітали якісь неясні згуки і нагадували глухий ростощений дзвін. Саме до них анарх і прислухався.

Зиркнувши на Катрине обличчя, анарх одчинив двері і вийшов на ганок.

Після грози ходили по санаторійній зоні легкі вітерці. Але не було вже в них тієї теплоти, яка обгортала їх в кінці літа. Це вже були сіверські вітерці, і вони нагадували осінь. Ясно було, що пройшла остання гроза, що літо проспівало вже свою лебедину пісню. По небу і тепер тяглися розірвані хмари, і була в них та невимовна жура, яка завжди нагадує провінційальний глуш і пустельні базарні майдани під одноманітною мжичкою. Саме це і відчув анарх, зійшовши з ганку. Він так переповнений був вражіннями, що забув навіть зачинити двері і залишив сестру Катрю під наступом сіверських вітерців. І досі стояв в його очах хоробливий блиск і досі йому стукало в скронях.—Анарх йшов по доріжці саду, і сам не чувся, як перейшов грані санаторійної зони. Він виходив на перелісок.

Ще ростялося кілька пострілів. Але анарх навіть не здригнув. Навкруги його було тільки одно: запах снопів, і цей запах стояв чимсь невимовним і печальним. Крім цього запаху, навкруги нічого не було: ні згуків, ні коліру, ні річей. І тільки, коли він вийшов на поляну,—згадав, що залишив Катрину квартиру відчиненою. Тоді анарх поспішно повернув до головного будинку.

Дерева розступалися перед ним, ніби-то самі спішили дати йому дорогу. Зрідка налітав сіверський вітерець, і тоді віти здригалися, і падали з них холодні росинки. Падали рясно, поспішно, раптово. Іноді крізь дерева пробиралась голуба пляма неба. Але в ту ж мить зникала: її знову обгортала сірі полотна розірваних хмар.

Коли анарх зійшов на бокову доріжку, він побачив у вікні сестри Катрі тінь.—«Трохи некрасиво»,—подумав він:—«потривожив дівчину».—Але, згадавши про свій лист, який залишив незапечатаним на столі, покритився. Йому неприємно було, що сестра Катря може прочитати його рядки. Тоді ж анарх побачив, що тінь стояла, зігнувшись над столом. І він ще скоріш пішов до будинку.

Так, він уже знав, хто там.

Коли анарх зійшов на ганок, з дверей показався метранпаж.

— Карно?—подивився анарх на метранпажа.

— Я!—просто сказав Карно й додав:—Треба зачиняти двері: так можна дівчину простудити.

Першої хвилини анарх навіть не найшов і слів.

— Як ви сюди попали?—нарешті сказав він.

— Як?—і метранпаж усміхнувся.—Просто: йшов в свою палату, а по дорозі, як бачите, хотів зробити добре діло: двері зачинити дівчині. Потім Карно попросив дати йому дорогу і зник у темряві.

Анарх вскочив в кімнату.—Лист лежав на столі тако ж, як він його залишив. Сестра Катря і тепер рівно дихала, як і тоді, коли анарх виходив із кімнати. Очевидно, сестра Катря не прокидалась.

Анарх взяв листа положив його в конверт і тремтячими руками заховав у кишеню.

XIII

Прокинувшись другого дня, анарх був дуже здивований: фотелі, ліжко, канапа, на якій він лежав, — все це з першого погляду здалося йому через міру надзвичайним. І тільки коли він побачив на цвяшку одну із Катриних блузок, яку сестра Катря, виходячи з кімнати, очевидно, не встигла сховати в корзину, згадав вчорашню ніч.

Вчора, положивши в кишеню листа до своєї сестри, він приліг на канапу і непомітно для себе заснув. Він це добре пам'ятає. Але все-таки: невже вчорашня ніч була?.. Тоді він, щоб остаточно перевірити себе, дістав написаний ним лист і навіть хутко пробіг по його рядках. Виходить, що все те, що він згадує,—все це було. Тоді анарх поспішно вийшов із кімнати і пішов до поштової скриньки. Він так нервувався, вкидаючи туди свого листа, ніби-то боявся, що щось пошкодить йому і це зробити.

З півночі біг холодний вітерець. Енергійно наступав осінній день. Не вірилось навіть, що тільки-но, де-кілька годин тому, над санаторійною зоною пройшла гроза. Ртуть падала. Стояла холодна ріка і холодні води. Зрідка накрапав дощ. Койки сьогодні не винесли в садок,—росташували їх на веранді.

Коли анарх ліг на свою койку і подивився на хворих,—побачив: обличчя всім були якісь сірі і скучні. Очевидно, нікого й ніщо сьогодні не цікавило. Навіть ніде не видно було книжок, які протягом цілого літа відігравали роль застрільщика в суперечках між хворими і сестрами.

— Слухайте!—почув анарх позаді себе сухий голос.

Він повернувся і побачив Майю.—Коли анарх лягав на своє ліжко, він не помітив її, бо Майя, хоч і лежала побіч його, але була затушкована з головою в ковдру.

— Що таке?—спитав анарх, і подивився на Майю. В ній вже зовсім пропала колишня бадьорість, і тільки зрідка проривався тихий негарний смішок. Між иншим, вона тепер зверталася до нього на «ви».

— Пам'ятаєте,—сказала Майя,—той веселий день, коли я з вами в-останє зустрілася на командній висоті?

— Пам'ятаю... А що?—в'яло спитав анарх.

— От що: ви сказали тоді мені, що ви—хворий. Я вам не повірила. Тепер вірю.

— Дуже радий!—промовив анарх, і подивився навкруги: навкруги було так сіро і скучно, що в нім в ці хвилини не прокинулось жодної

мислі. Навіть зиркнувши якомсь на дальню койку і побачивши на ній Карно, він тільки й подумав, що метранпаж сьогодні зовсім не такий, яким він бачив його вчора. Що ж до того, чи справді Карно був учора з ним, чи це просто була примара, гра його хворої психіки, то він навіть не поцікавився. Не цікавив його і той стан, в якому він зараз був. Це знову наступив момент повної апатії. Анарх і справді попав в якесь зачароване коло: приходила апатія, за нею тривога і манія пересліду, причини якої він і досі не міг розгадати, і нарешті проривалось життя. Останній момент знову зміняла апатія, і так без кінця.

— Вашій хворобі я тепер вірю,—знову повторила Майя.—Бо не тільки я,—можливо, й багато з нас захворіло на цю хворобу. Але нашій хворобі ім'я не істерія, а... Як би це м'якше сказати... А... *entre chien et loup*. Бо-ж подивіться. Я завжди погоджувалась з тим твердженням, що ми уявляємо собою надто гнучке тіло. Я знаю, що ми служимо тільки тому класу, який—влада. Але...

— Але ви, мабуть, трохи не погоджуєтесь?

— Ні!—різко сказала Майя.—Я цілком погоджуюсь. Я сама належу до тих, про кого говорю зараз, і добре знаю породу цих людей. Але я мушу признатись, що починаю зневажати цей крам. І не на словах, як це часто буває з нами, а щиро, на ділі. Ви подумайте: все ж таки ми колись давали достойних поваги людей. Був час, коли з нашої среди виходили буквально безгрішні апостоли і святі проповідники. Варт пригадати хоч би минуле століття й початок нашого. Бути членом цієї групи суспільства вважалось за велике щастя... А тепер?.. Тепер я сама собі не вірю. Мені здається іноді, що й я здібна на ту гидоту, без якої тепер не може жити названа порода. Подивіться хоч би на всіх тих, що тікали за кордон і відтіля паплюжили республіку. З якою солоденькою усмішкою повзуть вони сюди на задніх лапках. Де їхнє почуття своєї людської гідності? Це ж кошмар!..—Але не одні ці. Хіба ті, що живуть тут, хіба вони не являються крамом? Тепер кожний бувший велетень не більше, як паршивенький інтелігентішка, міщанин, сволоч, який нахабно дере кирпу і ще нахабніш заявляє «ми». Себ-то «ми» не ті, що пахали (це між іншим), а «ми»—влада!.. Зі мною було вже багато випадків, коли я таких-о артистів приймала за партійців. Він так упевнено говорить «ми», що ви ніколи не подумаєте інакше. Знаєте, це до болю противно! Саме в цьому і полягає повний розклад і повна капітуляція цієї групи суспільства.

— Я чув, що це—не погано,—знову в'яло сказав анарх.

— Або подивіться,—продовжувала Майя не беручи на увагу репліки.—Загляньте в магазини, де продається марксівська література... Звичайно, за велике завоювання можна вважати той факт, що наші вороги читають те, що ми хочемо. Але ж гидко дивитись, коли вся ця продажня сволоч навалюється на нашу книгу й пожирає її, майже давиться, пожираючи її. А для чого це? Щоб скоріше сказати—«ми».

Анарх слухав ці ідкі слова й несподівано почув, як в нім заворушилось щось подібне до злоби. Він повернувся й сказав:

— Це закон Дарвіна: боротьба за існування!

Майя зневажливо подивилась на анарха, і знову перевела свій погляд на койки.

— І це розумію,—сказала вона.—Але все таки людина повинна чимось різнитись від гадини. І та бореться за існування.—Де ж людська

чистоплотність?.. І коли хочете щирого признання, я скажу: мені буває соромно до сліз, за цей продажний крам.

Майя змовкла і одвернулася.

Але в цю хвилину прозвучав і дзвоник.—Анарх байдуже подивився на Майю, прикрив ковдрою подушку й, одмовившись від сніданку, пішов на просьолочну дорогу.—Проходючи через їдальню, він побачив за невеличким столом нервову хвору, що кожного дня заносила щось у свій щоденник *).

За кілька хвилин анарх зійшов на путівець. Він йшов по просьолочній дорозі, опустивши голову, й уважно розглядав стеблину, зі зрізаного німого поля, що на ній завмер мініатюрний шашель. Із-за ріки й тепер гулом темної міді крокували дзвіниці. Будинки то вибігали зі змарнілої зелені, то виринали то знову потопали в ній. Дороги, роздоріжжя відходили по кварталах в німу даль. Було зовсім сіро й скучно. І не вірилось, що колись тут, на цій доріжці, видно було, як боковий шлях вилітав з багряної тирси (кликотіло сонце), а другий шлях від Гралтайських Меж. Шляхи злітались, зливались і йшли до лісової будки. На ці шляхи часто виходив анарх і дивився на місто. Але місто завжди було таке ж незрозуміле, як і корейський божок. Саме на цей боковий шлях, що біля експериментальної ферми, увечері дівчата виходили з оранжерей і співали пісень в бузковий захід. Це були пісні журні й починалися вони з «Гори високої» і кінчалися тим, що «молодість не вернеться». Тоді експериментальна ферма одлітала від санаторіної зони на неможливі гони.—Але зате вранці кипіла тут радість. Коли падали роси і шумів ядерно світловій, тоді на дахи експериментальної ферми падали каміння всіх спектральних віт. То розсипалася корона землі: сонце. І тільки на неможливих гонах знову маячила дика даль.

*) Ідкі розмови входять в систему,—писала, між иншим в своєму щоденникові хвора.—Навіть Унікум і психопат—і ті почувають потребу висловити свою незадоволеність. «Знову лікарський смотр?»—говорить Унікум. «Тнову лікаткий тмот»,—подає дідок. І тоді ж вияснялося: це просто комедія! Головний лікар запише зарані, кого треба виписати, а консиліум лікарів, просто так, для блізіру. В цім певні і Унікум, і психопат, і инші. І вони перекидаються отруйними фразами. Як же, мовляв, відціля треба зробити висновок: залицяйся до головного лікаря. Відціля, безперечно, і так званий протекціонізм. І Унікум певна, що тут мусить все змішатися: і партійні, і безпартійні, і анархи, і радбури, і комбури. А коли змішається, тоді виясниться: нас давить протекціонізм, ми загрузли в протекціонізмі. І тому, завтра треба обов'язково побачити головного лікаря й зробити йому «глазки».—Але що ж буде робити другий пол?—питав психопат.—«Це залежить від його таланту,—ядовито кидала Унікум і продовжувала, вивертаючи гладкий торс.—А завтра не головний лікар, а прийдуть черевички з Губздраву. Подивляться вони на санаторій, покуштують мороженого, покрутять носом і скажуть: «Нам ця санаторія не подобається. Значить ми поїдемо в Крим. Будь ласка передайте цю записку секретарю Губздрава». І улетить. Тоді санаторій, коли він не дурень, мусить зробити так: написати записку, і до першої записки, приложивши цю записку, приложити й камінь, що ним чистять нігті, який теж залишили черевички. А в записці оце: «посилаємо секретарю Губздрава мініатюрний камінь і записку, яку залишили черевички. Просимо від себе послати її в Крим. Гадаємо, що це для держави не буде накладно, бо одна людина все одно багато не з'їсть». Оце і все. І це буде сучасна притча про камінь для нігтів, про секретаря Губздрава і про черевички, які поїхали в Крим. «Буде,—кричить хтось зі своєї койки.» «Чи не в Карно ти навчилася так язвити?»—«У нього, друже, у нього!»—відповідала Унікум.—Воно то так, та...—«Чого ж ти не договориєш?»—каже Майя.—Я за тебе договорию. Воно то так, та треба тобі Унікум не забувати й тієї байки, де говориться: «чем кумушек считают»... Ну словом, ти знаєш!—І тоді вияснювалося, що Майя—хамка. Унікум підбігала до неї і дробила:—«Я не розумію, що ти із себе корчиш! В тебе мабуть ущемлене самолюбство? Да?.. Кажі!»—Майя не відповідала і виходила з палати.

Анарх ішов навманці, опустивши голову, і тільки тоді зупинився, коли з-за перевалу прозвучало соковите контральто. Він підвів голову й побачив: повз його, направляючись з гóроду, пролетів фаєтон. Тоді анарх раптом схопився: куди й чого він іде?

Анарх круто повернув і пішов до санаторійної зони.

XIV

Надходив листяний шум. Хилились жовті безсилі дерева. Падало листя, а на десятинах мійської в'язниці мертво лежала осіння прозора далечинь.

Находила осінь. І всюди, і на кождім із хворих почувалась вона. Майї ніхто вже, не наважився б назвати легковажною дівчиною. Її не пізнавали. Вона схудла, змарніла, і за черговий тиждень не тільки нічого не взяла, але й загубила де-кілька фунтів. Годинами вона лежала в своїй палаті, і вже не виносила своєї койки на веранду.—Але й метранпаж ніби-то забув свій сарказм і ходив, опустивши голову.

Анарх теж не виходив з палати і годинами дивився то на одну, то на другу із чотирьох стін. Але частіш він спирився поглядом у стелю: вона чомусь нагадувала йому туманний день і його перший сніг. Сірий колір проточувався крізь вікно і похмурів, як сам присмерк. В цім була не то розгубленість, не то тоска, не то просто скучна мовчанка. Це, нарешті, була не кімната, а якась сувора пустеля.

Тільки ординатор і досі ходив в травневім костюмі. Але коли й він заходив в анархову кімнату і зупинявся біля порогу—суворий і холодний,—анарх і від нього, відвертався, бо і в цім травневім костюмі стояла осінь.

Що ж до Хлоні, то він остаточно поринув у меланхолію. За ним по призначенню ординатора стежили тепер, не відходячи, дві сестри. Тим же сестрам, між иншим, наказано було звертати увагу й на Майю. Одного дня вона підійшла до ординатора з проханням відпустити її в город на де-кілька годин, і коли їй той не дозволив, Майя «закатала» істерику. Доктор так розгубився, що забув навіть зміряти їй температуру. Сестра Катря мусіла розбуркати Майю вночі і поставити їй термометр.

Проте й сестра Катря була сама не своя: вона напружено чекала відкомандировки. Щоб трохи забутись сестра Катря просиджувала буквально цілі ночі за книгою і, заснувши вранці, раптом прокидалась і перелякано дивилась навкруги себе. Перед нею росла темна стіна, і здавалось їй, що на неї наступають якісь важкі незрозумілі квартали. Саме квартали, як щось абстрактне і непереможне. І ці квартали полюсували невідомі лінії на безкраїх полях і відходили в сірий дим безвісти.

Находила осінь. В городі її ще не бачили. Мотори й димарі випускали натовпи диму і закривали небо. На вулицях пахло бензолом. А тут в кождім, ледве помітнім, шелесті мініатюрного листочка відчувався осінній перельот. Деревя все глибше вгрузали в червоне золото і стояли в надмрійній задумі. На перевалі рипів ясен: його, підрізали бандити. Надходили листяні симфонії і затоплювали ліс. Надходив золотий потоп.

Зрідка вибігали з поляни кучеряві дерева, перелякано озирались і зупинялися. Але не було виходу із цього золотого потоку: і експериментальна ферма і санаторійна зона, і перевали, і межі—все поринало в нім.

Йшла мудрість глухого часу, а за нею плентались незрозумілі простори. І анарх знову збентежено дивився в сіру стелю. Він зрідка виходив на

доріжку, там озирався навкруги і прислухався до шуміння: то листя злітало з дерев.

А осінь все глибше й глибше заходила в колодязь часу. Вже не горів капуста: його зрізали. Іноді поринав в багрянцях захід, і тоді чекали шалених вітрів. Але й вітри не приходили, ніби-то й вони боялись потривожити цю мовчазну осінню елегію. Санаторійна зона, її будівлі, і конторський плац, і яблуневий глуш—все чутко прислухалось до золотого потоку. І думав анарх, що от-от вибіжить з яру розпатлана темна рослука, розкине руки, впаде на голу вбогу землю і істерично заридас. Іноді він бачив її:—от вона лежить, от стихає її плач, вона мовчки підводить свій стрункий стан, дивиться синіми очима вдаль, і, траурна, нечутно зникає за перевалом.

Находила осінь. В городі безперечно про неї нічого не знали, а тут вона почувалась і в миготінні сухих зор, і в зажурі невеселих доріжок, які плутались і стурбовані відступали в нетри сторожкого лісу. Дикий малинник відлетів до ріки і самотній стояв під тихим бірюзовим небосхилом. Ріка мовчала. Зрідка над санаторійною зоною чули задушений крик пернатого царства. То по довгій і далекій лінії птиці перелітали загоризонтні межі. Ранком на порожній пустелі покинутого поля сідали важкі дрофи, стрепети. І тоді-ж ріка приймала в свої води перельотні зграї птиць. То були—крякви, чирки, нирці, шилохвости, турпани.—І ці туди, на далеку лінію, у вирій. Туди плавко линула й ріка, і сторожкий човен, і потяг, що вилітав з промислового центру і шаленно нісся в золотий потоп. Місячної ночі, коли тихо коливались осінні хвилі і бриніли вохкі вітри, човен стояв одинокою забутою примарою. Але й в мовчазності ріки була таж сама невимовна самотність.—Іноді стрепети раптом підводились з порожньої пустелі покинутого поля і різали ріку своїм важким польотом.

Находила осінь. Вночі пахло жовтим диким воском. І тоді простори буйної неспокоїної республіки плутались по темних шляхах, убігали до моря, дивились на нього і прислухались до шелесту похилої тирси. Саме тоді й пахло незносним диким воском.—Але золотий потоп плинув далі й далі. І вже затоплював він і каганцеві закинуті оселі.—В далені миготів гóрод. На оазі великого степу маячили люкси своїми холодними дальніми вогнями. І на світанку анарх бачив: до городу бридуть стрункі тополі. І думав: «Чи це не пілігрими з далекого краю»? І здавалось анархові, що він стоїть серед забутої Аравії. А там, де город,—зовсім надзвичайна крапка: там Ель-Харам, Кааба і таємний чорний камінь. Анарх несвідомо, в якомусь півсні, шепотів: «Куди пілігрими»?..

Находила осінь. І знову незносно пахло жовтим диким воском і самотньо виглядала веранда санаторійної зони. Тільки калинники цвіли ще гарячим цвітом. І чути було, як за рікою кричить санаторійний дурень своє незрозуміле «о».

Санаторій потроху вилюднявся. Уїхав один, другий, третій, нарешті почали готуватись до від'їзду: Майя, Унікум і т. д.

Між анархом і Майєю остаточно пробігла чорна кішка. Тепер їх рідко можна було зустріти вдвох. Де-кого це почало навіть дивувати: «що таке? Чому це вони стороняться один одного». Зате з Хлонею анарх тепер майже не розлучався. Ті своєрідні фантоми, що над ним завжди ширяв юнак, анархові потрібні були тепер, як саме повітря.

Хлоня сидав на ліжку і говорив.

— І от я вихожу кудись у поле, і я думаю: «скучно». І я думаю, що моя епоха, як та прекрасна незнайомка, вискочила, схопила мене в обійми, затуманила мій мозок, і раптом зникла. Я метнувся: де вона?.. Але її вже нема!

— Так,—машинально повторював за Хлонею анарх.

— Так! Нема!—казав далі Хлоня, і задумувався.—А то, буває здається що цю незнайомку давить хтось своїми брудними руками. Я схоплююсь. Я горю ввесь. Я спішу їй на допомогу. Але підбігаю до проклятого місця і бачу—знову нічого нема!

— Так!—машинально повторював за Хлонею анарх.

І в таких розмовах вони часто просиживали цілі вечори. Ім ніхто не перешкоджував: два хворих виїхало, а метранпажа знову перевели на своє місце.

Проте і решта хворих проводили тепер більше часу в мовчанці. Була одна тема: розмова про тих, кого виписували. Навіть Унікум ходила темніш темної хмари.—І було зовсім несподіванкою, коли одного хмарного дня на санаторійній зоні скинився енергійний гамір.

Прозгучав розбитий черепок міді: кликали на обід. Хворі мляво підводились із койок і сідали за стіл. Розмови йшли також мляво, ніби-то важко було вимовляти слова. Тільки психспат енергійно звертався до когось з якимось запитанням.

Раптом підвелась Майя і спитала:

— Хто вчора ввечері сидів за моїм столом?

Хто ж сидів? Ніхто нічого не знає! Для чого це їй? Вчора сиділа вона, а пізніш, здається, анарх.

Майя нервово підкинула плече і мало не скрикнула:

— Я питаю вас: хто сидів за моїм столом?!

Де-хто навіть підвівся: чого їй треба? Решта здивовано дивилась на Майю. Тоді Майя вискочила з-за столу і розридалась. До неї підбігли і стали її заспокоювати. Їй подавали вже стакан з водою, але Майїні ридання переходили в якісь істеричні викрики. І тільки коли прибіг ординатор, хворі нарешті догадалися підійти до Майїного столу. Там вирізано було ножем це: «Майя є... (нецензурне слово)... з анархом». Літери були великі і фраза зайняла всю площину стола.

Всі занервувались. Навіть миршавий дідок не посмів повернути цинічної фрази.

Але хто ж це міг зробити? Це ж чорт знає що! Мужчини суєтилися біля столу і радились, як знайти негідника. Припущень було багато. Вчора сидів тут анарх. Але не міг же він зробити таку гидоту. Навіщо йому компрометувати і себе і Майю? Ніхто нездібний був на таку низість, крім дідка й Карно. Але ж ні того, ні другого (це всі добре знають) вчора тут не було. Дідок суєтився і клявся, що він цього ніколи б не зробив. Йому вірили. Вірили проте й тому, що й Карно не був тут (Карно, між іншим, не знав, кого взяли на підозріння). Останнього часу метранпаж вів себе досить порядно, і було-б несправедливим думати на нього. Звичайно тільки від Карно можна було чекати такого стилю. Але ж із-за цього не можна обвинувачувати людину.

Майя того ж дня не обідала, хоч і зрізали парканну фразу. Вона була так схвильована, що після того де-кільки днів не виходила з палати.

Що до анарха, то зним з цього часу і справді скоїлось щось неладне. Коли йому говорили про цю історію (він тоді не був за столом), анарх якось розгублено дивився на оповідачів. Нарешті дійшло до цього: хворі почали перешіптуватись, і запевняти один одного, що цю похабщину саме анарх і написав. Тільки одна сестра Катря, коли їй говорили про це, хвилювалася й кидала:

— Не смійте казати так! Я не дозволю цього!

З Хлонею про це не було розмов.

XV

Звичайно, підозріння на анарха впало помилково. Причиною його розгубленості були листи, які він одержав того ж дня, коли з Майєю була істерика.

Стояло похмуре небо і мовчазні поля. Над санаторійною зоною стояв клекіт перелютних птиць: вони летіли у вирій. Тоді з просьолочної дороги виринула поштова дрижула і скоро чергова сестра розносила по палатах листи. Цією ж поштою анарх і одержав кореспонденцію. Один лист був відповіддю сестри на його поетичний вибух в Катринім помешканні. Другий—анонімний. Анархова сестра писала це:

«Любий брате! Тільки-но одержала твою писульку і спішу відповісти. Брате! Що з тобою? Відкіля ця екзальтація? Ти ж, здається, ліквідував її? Відкіля ці Чингіз-Хани, запахи снопів, голубі грози, Голгофа та інша «дребедень»? Я боюсь за тебе: так ти скоро знову загрузнеш у болоті. Невже ти не уявляєш собі, що ця патетика і є той дурацький колпак, який носили і носять наші доморощені бунтари—за твоїм вдалим виразом—із гопаківсько-шароваристої просвіти. Скоріш поклич свій розум, інакше буде пізно. Лист, як бачиш, попав не по адресі, бо з того часу, як ми бачились з тобою, я, брате, виросла порядком. Не можу сказати, що б я розлюбила свій нарід (між іншим: ця струнка, як ти її не ховаєш за красивими й туманими словами, весь час почувається, бо весь час бринить в кождім твоїм слові). Отже не можу сказати, щоб я розлюбила свій нарід. І от чому: я твердо знаю, що щастя моєї нації, її відродження можливе лишень через індустріялізацію країни. Відціля—через оптимізм. Між іншим: це зовсім не те, що ти можеш подумати. Щастя я уявляю собі не тим химерним абсолютом, що до нього прагне інша категорія оптимістів,—щастя я собі уявляю цілком реальним досягненням. Отже мій оптимізм не перейде в безпардонну тоску. Так-то брате! Тільки оптимізм! А на все інше я плюю з тієї командної висоти, про яку ти мені колись писав. І, в першу чергу, я плюю на слинявих нитиків та інших «символістів».—Скажу тобі щиро: те, що ти написав мені в своєму останньому листі, пишуть гімназисти п'ятого класу в своїх меланхолійних щоденниках. Я гадала, що ти тепер серйозніш. Де ж твій європеїзм, з яким ти носився колись? Це ж, брате, так далеко від Європи, як сучасним поетам і белетрістам, від літератури (між іншим: Слюнтяї! Нахали! Порнографісти! Онанітики!—і головне—невежди! Ім би не в журналах друкуватися, а сидіти під спідницею матері і ковиряти пальцем у роті та вчитися абетки. Як будеш у городі, передай такі ж компліменти і тим ідіотам, що їх друкують

і переводять на них народні гроші). Отже питаю: де твій європеїзм? Це ж, що ти мені написав, є безпардонна психологічна просвітянщина! Хоч ти мені й пишеш про малярство, але я дуже задоволена, що ти ніякого відношення не маєш до нього. Ти був би не маляром, а—пробач за вираз—дешевим фуріозо!—Так-то, брате! пора вже знати, де раки зімують. Це цілком серйозно! І я дивуюся, як міг ти так низько впасти. Я тебе таким все-таки не уявляла. До побачення. Твоя Клавдія.»

Анарх прочитав цей лист і положив його на стіл. Різка відповідь не дуже його схвилювала. Він знав добре сестру, і міг чекати цього від неї. Лист тим тільки й відрізнявся від решти її листів, що в нім сестра виляла поетів і белетристів. Правда, тут більше було нетактовності.

Анарх розірвав другий конверт і витяг відтіля неохайний папір. Там було написано це:

«Ясновельможному панові анархові.— Дорогий і шановний революціонер! Я гадаю, що звернувся до вас у свій час. Добре знаючи ваше непевне становище,—спішу зі своїм слухним листом.—Дорогий товаришу і революціонер! Та пригода, що я для вас невідомий, що я для вас тільки загадкова особа, яка сховалася під анонімною,—можливо, ця пригода на мент затуманить вам мозок, і ви подумаєте: «нісенітниця!» Але я певний: це не надовго. Ви скоро знайдете себе і зробите те, що я вам пораджу.—Так слухайте ж, ясновельможний і дорогий революціонер! Це було, здається, на провесні нової героїчної ери. Саме в цей час, в канцелярії якогось безбарвого Губздрава, метушився якийсь каплаухий секретар. І до цього секретаря брели натовпи людей дістати авдієнції: їм треба було попасти на ремонт. Мільйони, білійони, трилійони машиністок та інших «співчуваючих» державних діячів невимушено підкреслювали геніяльного Маркса та геніяльну революцію. Проте, тоді вже поганої хуртовини не було, а була прекрасна хуртовина під соусом дикого шовінізму та порнографії. Тоді по оселях ходили трубадури і натхненно співали про педерастію, гнилу проституцію і національний месіанізм. І це м'яко називалося—утилізацією Маркса.—І от тоді метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки прийшов від консилиуму лікарів до Губздраву і підійшов до машиністки. Ця ж, остання, допіру в секретарським кабінеті розв'язала з секретарем полову проблему в світлі «співчуваючої етики», здається, на каналі. І, здається, у неї горіли не то вуха, не то шия.—Метранпаж сказав, щоб його направили в санаторій, і подав від консилиума лікарів посвідчення. Машиністка сказала, щоб він звернувся до другої машиністки, але п'ята послала до шостої. Тоді метранпаж пішов до секретаря.—«На ремонт?»—спитав його секретар.—«На ремонт!»—відважно відповів метранпаж. Тоді секретар сказав, щоб метранпаж прийшов завтра. А через місяць сказав:—«Прийдіть у четвер».—Оце поки що і все, дорогий і ясновельможний революціонер!—Тепер запитання: як рішити цей ребус: чи варт було метранпажеві домагатися санаторія, чи ні. Я гадаю, що ні, бо де ж тоді будете сидіти ви, ясновельможний анарху!—Проте, метранпаж попав таки в санаторій. І от він дивиться: санаторій стоїть над рікою. І от він бачить: це один із тих, що там, на просьолочній дорозі, де починаються степи, де колись глушили час

джентльмени з гóрода (звичайно, з проститутками, з коньяком, шампанським, з бенедиктином, з лікьором: *crème de vanille, crème de cafe, crème de the*, кюрасо і кюрасо з цитрон-меліс, шартрез, де били верцадла, щоб бити...)—Але кожда держава має свою термінологію, і санаторій теж. Отже мертва лежанка—це та, що після обіду. Але для чого живуть під псевдонімом—невідомо! Наприклад: Майя. Це здається з індійських поем Рамаяна—богиня ілюзії... Ну, хіба ж таки можна назвати таким ім'ям недорізане порося?—Так то, дорогий революціонер! Коли метранпаж говорив із секретарем,—вийшла помилка. Секретар зовсім не припускав, що цей метранпаж уміє думати і зовсім не з тих: а la бидло. Секретар, зовсім не припускав, що метранпаж бачив, як в його канцелярії метушиться добродій, ім'я якому—натюрморт:—А в тім, цього листа пишу не я, а мій дружок, що конспіративно ходить до мене. Це, між иншим, дуже оригінальна особа: він нічим не уступає вам. Це, так би мовити, ваш двійник, і різниця між вами тільки та, що мій дружок має инший темперамент, а, можливо, його просто укусила осіння муха. Проте, він все таки—не ви. Зараз ця конспіративна особа відіграє в житті ролю провінційального мефістофеля. Я гадаю: ця тимчасова посада до де-якої міри має рацію на існування.—Але, дорогий революціонер! не подумайте, боже упаси, що цей величезний вступ (може більший від самого листа) не має ніякого відношення до того, що я вам зараз скажу. Про цей вступ ви не маєте права забувати (а ви, здається, забули, так-то, мій прекрасний революціонер!). Але раніш, ніж дати обіцяну пораду, я вам задам де-кілька нескромних запитань. Скажіть, будь ласка, хто це там у вашому санаторію живе милостію «власність імущих»? Хто там у вас перецінює вартости ради свого прекрасного шлунку?—О, ясновельможний революціонер! Дозвольте його поздравити! Певно, розум повинен керувати почуттям. Що толку з гарячкості, коли, припустім, проти «рожна не попрьош». Правда?—І ваш перецінець вартостей, очевидно, добре засвоїв собі мудру формулу: «проти рожна не попрьош». Це робить йому честь і показує, що він не з тих парвеню, які пильнують вискочити з свого природнього оточення. Це робить йому честь. Як же: він тепер, слава богу, живий і здоровий, чого й нам бажає від господи-бога. Він, нарешті, зрозумів, що всі його утопії є плід його недозрілого розуму. І правда, які можуть бути утопії у відсталій економічно і політично країні? Це ж тільки імпресіоніст Бакунін міг мріяти про всесвітній бунт.—Так-то, шановний революціонер! Я відаю честь вашому перецінцю вартостей за те, що він переборов авторитетів і живе своїм власним розумом. Він, нарешті, зійшов на широкий шлях і перед ним замаячили рожеві перспективи. Це вже не утопія, а те реальне, чого ми багато віків чекали. Я вітаю його від всієї душі...—Але я бачу, що знову одійшов убік. Треба ж нарешті сказати, що я вам раджу, бо ж для цього власне і лист писано. Я вам раджу: жити, читати газети, журнали «Огоньок», то-що, любитися прекрасними краєвидами з командної висоти, «кушати» борщ, котлети і т. п. От вам моя порада. Тільки попереджаю: ніколи не згадуйте свого минулого, в противнім разі ви щось надумаете. Що ви надумаете я, звичайно, знаю. Але

я вам про це не скажу. Цілую ваші уста і бажаю цього: хай вам присниться сьогодні запашний апельсін. Ваш і т. д. Підпису не ставлю, бо все одно догадаєтесь, хто вам пише.

Анарх ледви дочитав цей нервовий розкиданий нескладний лист. Похитуючись він пішов до палати. І коли б хто-небудь побачив його в цей час, він безперечно здивувався-б. Анарх був блідий, якимось через міру зігнувся і йшов по коридору, мов п'яний. В цей час у нього не було ні мислі, ні бажань, ніби все це перейшло в стан атрофії. Автор анонімного листа не тільки не ховав себе, але й всюди випирав свою особу, всюди підкреслював її.—А втім, анарх про це не думав тоді. Він бачив тільки сірі стіни своєї палати, в яких стояла осінь, по яких ходили, проточившись крізь вікно, тіні сіверких вітерців з дального заріччя. Тільки це — більш нічого.

Того дня падала ртуть. І того ж дня анарх пізнав новий приступ душевної кризи. Мав бути остаточний перелом. Можливо, цей лист тільки прискорив його. До того ж і обставини складувались так, що анарх мусів то впадати в тривогу, то переходити до стану повної апатії. Крім того, за цей час анарх не почув жадного бадьорого слова. Власне, раніш його розважала одна Майя. Але цього було досить. Тепер же з Майєю творилося щось надто неладне. Тільки сестра Катря та Хлоня не покидали анарха. Але розмови з останніми ні в яким разі не могли його розважити. Хлоня остаточно поринув у зажуру. А сестра Катря хоч і заспокоювала своїми тихими жестами степової дівчини, що в них завжди була матерня ласка, але й вона була втіленою нудьгою.

Анарх був цілком самотній.

Сестра Катря де-кілька разів поривалась цього дня розпитати анарха про листи, які він одержав. Вона помітила, що саме з цього моменту анарх через міру знітився. Але сестра Катря боялась далеко залазити в анархове інтимне життя.

Того ж дня, коли падала ртуть, коли знову, ніби-то за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер, а над санаторійною зоною проходили отари осінніх важких хмар,—анарх почув якийсь шум біля веранди, і без мислі вийшов із палати.

XVI

Стояв матовий дощовитий день. За рікою й далі брели важкі тумани, анарх зійшов з ганку і став біля клумби. І тоді ж до веранди підійшов санаторійний комендант. Він попередив хворих, щоб вони не хвилювались, коли почують вистріли. Скоро з туману виринули стрілки, які мешкали на санаторійній зоні для охорони майна.

Комендант розпитував хворих про ту людину, що стояла біля сараю і ніби-то когось вичікувала. Чи не знає хто-небудь, хто він такий? Чи нема в кого такого знайомого? Комендант бачить цю людину в кепі вже більше двох годин. Кепі то біля кухні вештається, то блукає чогось на тих доріжках, які відходять у яблуневий глуш.

— Це може ваш знайомий?—звернувся комендант до Карно.

— Мій?—кинув метранпаж.—Ви, очевидно, до мого знайомого ще не придивились.

Потім Карно казав, що його знайомий цілком доросла людина, а цей—не більше, як хлоп'я. Це просто помилка приймати цього кепі за його друга.

— Так?—спитав комендант.

— Так!—кинув Карно.

Ага! Тоді буде полювання за кепі. Комендант певний, що це ракло. Злодій просто вичікує випадку, щоб зірвати з койок застилке приладдя.

Стрільці стали наготові. І скоро почалось полювання за кепі. Ростялось де-кілька вистрілів, і в тумані заметушилились постаті. Санаторійну зону спалахнули тривожні крики. Але раптом все змовкло, і тільки чути було, як по даху одноманітно одбиває дрібний дощ. Очевидно, стрільці зловили кепі і ведуть його до коменданської.

Скоро з туману виринув натовп, і люди підійшли до веранди. Кепі розгублено дивився на хворих і раз-у раз озирався. Мовляв, в чому справа? Чого за ним стежать? Він же тільки звичайний обиватель, що шпаціює за городом! Крім того, він недоросла людина: йому всього п'ятнадцять років. Його мусять негайно відпустити, бо його на дорозі чекає мама: він шпаціює з мамою!

Ніхто, звичайно, не вірив кепі, бо ж він має надто виснажений вигляд. Кепі надто обірваний, він просто хижак, ракло. Хіба не видно, як у нього очі бігають? Кепі треба негайно вирядити в міліцію: хай там вияснюють, хто він такий!

Але кепі хвилювався.

— Почекайте! Яке ви маєте право?

— А таке маємо право...—і комендант смикнув кепі за руку.

— Почекайте! Ви, як бандити, напали на мене! Я обиватель з гóрода!

Але хто наважиться повірити цьому? Кепі безперечно злодій! Це всі бачуть, не тільки комендант. Кепі негайно треба вирядити в міліцію.

— Почекайте!—кричав той:—нате мій паспорт! Я—обиватель Карасик!

Що таке? Паспорт? Ну, добре! Комендант візьме. Комендант прочитає голосно! Але це не міняє справи...—Ага, Абрум Карасик... Але це що?.. Відкіля це?.. З біржі?.. Кепі безробітний?.. Ну, тоді всі розуміють. Він, безперечно, злодій, і він напевне хотів зірвати застилке приладдя.

За цей час туман розплився і над санаторієм повисла осіння бездонна голуби́нь. Раптом спалахнули мовчазні трилійони голубого неба, і тільки темна полоска стояла на обрію: туман відпливав на утопичнім аеро. Анарх подивився на захід: в порожнечі земної атмосфери над гóродом стояла гігантська повітряна куля: обсерваторія. Над аеродромом повстав клекіт: то, мабуть, зірвався «Юнкерс». Зі сходу в безвість бігли пір'їні пáмеги.

Анарх зійшов на доріжку і пішов туди, де стояв натовп. Кепі пручався і не хотів іти до коменданської. Мусіли взяти його під руки і тягти. Але кепі рванувся і вислизнув із рук. Тоді один стрілок підскочив до нього і розмахнувся:

— Ге-е-ех!

Удар був глухий: в спину.

Але в той же час другий удар в голову звалив стрілка з ніг:—серед натовпу стояв блідий анарх, і на обличчі йому грала якась

усмішка з мало не тваринним відтінком радості, наче цю сутичку саме для нього і розіграно.

Збитий з ніг стрілок підвівся і збентежено подивився на свого несподіваного ворога. Але й всі хворі, весь натовп, також здивовано дивився на анарха. В перші хвилини всі розгубились. І тільки за якийсь час комендант зробив страшне обличчя і підскочив до кепі. Анарх і його одкинув сильним жестом на крок.

— Ну?—і, викликаючи, подивився.

Голос анархові був надтріснутий, істеричний. Кожна його нотка звучала чимось чужим. Часто в такі моменти виривається цілий потік слів, що за них ніколи не можна взяти відповідальності. Але анархові в цю мить вирвалось тільки «ну».

Натовп мовчав, мовчав і анарх. І, тільки коли над санаторійною зоною показався «Юнкерс», який проходив в цей час по своїй маршрутній лінії на північ, анарх взяв за руку кепі і повів його через конторський плац, на шосе. Ніхто із хворих не рухнувся. Тільки комендант крикнув анархові вслід, що він подасть рапорт на нього до головного лікаря.— Стрільці теж не наважились кинутись за анархом.

Коли анарх вивів кепі на дорогу,—побачив: недалеко стояла мініатюрна фігурка. То, очевидно, була мама кепі. Отже, кепі не збрехав.

— Живо!—кинув анарх руку кепі і зупинився.

Кепі побіг до мініатюрної фігурки, яка вже йшла йому на зустріч.— А коли кепі зійшовся з нею, мініатюрна фігурка, перекинувшись з кепі двома-трьома фразами, раптом повернулася, і поспішно пішла до анарха. Це була мама кепі. Скоро анарх побачив виснажене обличчя обіраної єврейки. Була вона в лахміттях, однією рукою держала дитину, другою розмахувала, прохаючи анарха почекаати. Анарх пізнав її: цю єврейку він бачив в городі на бульварі «Перемоги» в присмерках мійських вечорів. Вона завжди стояла з простягнутою рукою.

Єврейка підбігла до анарха і хутко заговорила тим типичним акцентом, який чути в кварталах єврейської голоти:

— Каспатін, ві такой благой дело сделал. Я, каспатін, вас благадаю.

І, сказавши це, єврейка вклонилась анархові сливе до поясу і мовчки пішла до городу.

Скоро дві постаті поспішно ступали по дорозі. І тільки коли вони зникли за експериментальною фермою, анарх, обгинаючи річні заводи, пішов до веранди.

Підйом знову підупав. Йшов він поволі. Зрідка він зупинявся на пустельному березі і дивився на осоки. Ріка несла свої холодні води вдаль. Самотньо виглядали куці зрізаного комишу. Стояла тільки одна мисль із листа: «ви щось надумаете». Це саме і є те, що його мучило весь час промешкання на санаторійній зоні. «Ви щось надумаете». Так, йому треба щось зробити. Це він давно вже знає. І автор анонімного листа, живучи з ним, не міг не підмітити цього. Так, треба, нарешті, розшифрувати цю настирливу мисль, що не дає йому покою.

Тоді анархові раптом знову приходило в голову, що ніякого метранпажа нема, що Карно лише фантом його хворої психіки. Можливо, він

в стані летаргії, і все це важкі темні примари... Але як би то не було, він мусить бути консеквентним. Треба найти в собі мужність. Правда, він вже має досить сміливости бути консеквентним: недарма в його душі зараз такий спокій і така ясна прозорість.

За рікою і тепер кричав санаторійний дурень. І крик його серед пустельної осени виділявся рельєфніш, і була в нім тепер якась невимовна жура. Деревя поринали в золоту сторожкого потоку і крізь них ясно видно було далеку ескпериментальну ферму і кучугури. Стояла мертва тиша, і тільки гудок безшабашного потягу, який вилітав з промислового центру на глухі дороги республіки, порушував блідий осінній спокій. І зараз анарх відчував: пахне жовтим диким воском.

Анарх подивився на схід. Там стояла командна висота. Він згадав Майю, і йому зараз до болю захотілось почути її дзвінкий голос, її тихий негарний смішок. І коли анарх згадав, що вона тепер зовсім не та, що він, можливо, її тепер такою, як вона була на початку літа, ніколи вже не побачить,—йому здалось: він загубив щось неможливо коштовне. Бо з цією командною висотою були зв'язані його кращі хвилини на санаторійній зоні. І цей дикий малинник, який зараз пустельно виглядав серед німого поля, і ці тополі, і ця прозора голубиць,—все це свідки його світлих надій, що зрідка повставали в нім. Анарх згадав Хлоню і подумав: «де він?»

Але Хлоні близько не було.

На шосе маячив фаєтон і віддалявся до гóроду. В нім, очевидно, виїжджав один із хворих. Санаторій з кожним днем все більш і більш вилюднявся. — «І буду я самотнім серед степу без людей», — згадав анарх фразу із свого листа до сестри. І тоді ж почув далекий клекіт. Над рікою пролітали гуси. Далекий клекіт стояв в бірюзових просторах і був неясний і смутний. І ті загоризонтні межі, що до них поспішало пернате царство по заокеанській лінії, мовчазно стояли на неосяжних гонах. З невідомих перевалів легкий вітер приносив тривожний запах пожарища.

Коли анарх підходив до конюшні, він уже знав: перед ним мусить зараз вирости Карно. І так: Карно виріс. Анарх зупинився. З мент постояли мовчки. Нарешті анарх спитав:

— Чого вам?

— Я хочу вам тиснути руку!—сказав Карно.

— Мою руку?—спитав здивовано анарх.

— Да, вашу руку!.. Це ж ви, здається, зробили сьогодні такий шляхетний поступок?

— Який це поступок,—не зрозумів анарх.

— А як же! Я про кепі говорю! Це ж Дон-Квізадо ще раз повоював з вітряками.

Анарх круто повернувся і хотів був одійти від метранпажа. Але той взяв його за руку:

— Почекайте!

— Ну?

— Я хочу тиснути вашу руку.—І Карно, знову саркастично усміхнувся. Анархові зашуміло в голові. Він ледви стримав себе, щоб не кинутись на Карно. Але в ту ж хвилину йому знову метнулося в голові, що перед ним ніякого Карно нема, що це просто примара—і тільки. Анарх

таємно усміхнувся і озирнувся навкруги. Набачивши колоду, він сів на ній і сказав, даючи місце для Карно:

— Прошу!

— Що таке?— в свою чергу, не зрозумів метранпаж.

— Прошу сісти! Хочу поговорити з вами!

— Ви хочете говорити зі мною?

— Я хочу говорити з вами!—чітко сказав анарх.

Осінні хмари закутали небо і раптом замжичило. Це так скоро зробилось, що анарх, почувши за коміром краплі холодної води, здивовано подивився на небо.—Збоку рипів підрізаний ясен. Біля центрального будинку було тихо, майже мертво, ніби-то санаторій зовсім спорожнів. Так буває за тих скучних днів, коли осінь заводить їх у свій безвихідний тупик.—На конторським плацу іржали коні, і десь тарахкотіла підвода.

Карно де-який час постояв напроти анарха і несподівано сів біля нього на колоді.

— Слухаю!—сказав він.

— Слухайте!—знову усміхнувся анарх і положив свою руку на метранпажеве коліно: йому прийшла думка, що перед ним безплотна істота. І навіть живе тіло Карно, яке він почув крізь матерію, не запевнило остаточно анарха.

— Ну?—знову кинув метранпаж.

— Не ну, а от що, друже!—почав фамільярно анарх.—Як ви гадаєте: про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Не знаю!

— А може знаєте?

— Може знаю,—спокійно сказав Карно.

— Ну, без жартів,—суворо кинув анарх.—Кажіть, про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Вам це дуже потрібно знати?

— Дуже!

— А коли дуже,—і Карно знову саркастично усміхнувся,—то я вам скажу: очевидно, про лист.

— От!—зрадів анарх і з полехкістю зітхнув, ніби-то боявся, що Карно цього не скаже.

— Ну, а далі що?—спокійно спитав метранпаж.

— Далі особливого нічого. Я, гадаю, що ви й тепер не відмовитесь од своєї анонімки.

— Не одмовляюсь!—сказав Карно—І більше того: не одмовляюсь і од тієї фрази, що її написано було на Майїному столі.

— От, я так і думав!—зрадів анарх.—Я певний був, що й це саме ви зробили. Я тільки мовчав.

— А чому ж мовчали?—в свою чергу спитав метранпаж.

— Чому я мовчав?—і анарх задумався, наче прислухався до одноманітного тихого шуму в ринвах, по яких стікала дрібна осіння мжичка. Потім він повернув голову і подивився на скрипучий підрізаний ясен.

— Так! Чого ж ви мовчали?—ще раз спитав Карно.

Але анарх вже не міг говорити. Він і тепер пізнав якусь розгубленість перед цим маленьким чоловічком. Кожна нотка голосу Карно згучала вже гаркавим сарказмом, всесильним, майже безсмертним.

— Тому що треба мовчати!—ледви вимовив анарх.—Пустіть мене, я піду,—тихо додав він.

— Я вас не держу!—усміхнувся Карно, і підвівся з колоди.

Тоді анарх насунув на чоло капелюха і мовчки пішов у свою палату. Там він ліг на койку і уперто на протязі кількох годин дивився в якусь сіру крапку, що стояла в стіні.

XVII

Листяні симфонії чергувались з дрібним дощами. Йшла глуха пора. За конторським плацом стукала молотилка, і відтіля долітав запах молодих снопів. В прозорі дні золотий потоп поширював свої володіння і заповняв кожний глухий закуток. Але коли приходили сірі дні з дрібними дощами, тоді чути було тільки печальні мотиви ринв. Тоді сиротливо виглядала оаза закинутого города. День неохоче появлявся на санаторійній зоні, зате зникав хутко, ніби випадково забрів сюди. Як тільки смеркало, прокидалась електрична станція і одбивала свої глухі удари. Йшли тумани, і в них іноді пропадали не тільки осінні далі, але й експериментальна ферма.

Зранку готувались до виїзду із санаторія: Унікум, дідок і психопат. Санаторійний фаєтон стояв вже біля веранди. Чекали, поки скінчиться сніданок. Йшов дрібний дощ і скучно дзвенів у ринвах. Зрідка з-за ріки доносився задушений крик санаторійного дурня. І пустельні доріжки, і порожня холодна ріка, і сіверкі вітерці, і сірі далі за перевалами—все уявляло собою зараз тоскливу осінню елегію. Обличчя всім були бліді, мало не земляні. Покоївки неохоче подавали страву на стіл. З кухні доносився легкий одноманітний дзвін тарілок. І анарх почував в цьому дзвоні сторожку тривогу.

Тоді в анархову кімнату зайшов Хлоня і сів на ліжко.

— Знаєте,—сказав він,—я тільки-но знову був на командній висоті. Я дивився навкруги себе.. Скучно!

Анарх заплющив очі і сказав:

— Так...

— Чули,—знову сказав Хлоня.—Сестра Катря вже, здається, одержала командировку.

— Да?

— Да!—кинув Хлоня і спитав:—А коли ж ви думаєте виїжджати?

Коли він думає виїжджати? І, справді; коли він буде виїжджати?—І тоді знову прийшла мисль, що він відціля ніколи не виїде, що відціля, з санаторійної зони, нема шляхів.—«І не треба!»—подумав анарх, також хутко погасаючи, як і затривожився. І, справді: йому більше нічого не треба. Це так просто, це так ясно.

— Скучно!—ще раз протягнув юний поет.—Пам'ятаєте, легенду? І от я думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі лежить геніальний мятежник, закутий в міцні ланцюги і теж думає: «Скучно». І справді: можливо, він знову підведеться зі свого одра, можливо, він знову зійде на наш азійський корабель і візьме румпель, але ніколи вже він не прорветься з холодного, всесильного льоду і не виведе корабель в стихію. Мені хотілося, щоб він скоріше вмер. Так буде краще, принаймні для нього!

Хлоня дивився у сіре вікно. За вікном стояв туман. З сусідньої палати щось виносили: очевидно, виїжджала Унікум. Кроки по коридору звучали

глухо й пустельно. Санаторій вилюднявся. Тільки над чорною кухнею стояв цілий день димок. Димок то стояв стовпом, то, розірваний, танув між голих дерев: на нього налітав сіверкий вітерець.

— А цікасно,—несподівано запитав Хлоня,—ординатор не викликав вас?

— Для чого?

— А як же: пожучить за кепі!

— Ні!

— Я так і знав,—сказав Хлоня.—Але річ не в цьому. Я все на ту ж тему. Я знову думаю: десь, там, на сіверкій дикій півночі лежить геніальний мятежник, закутий в міцні ланцюги, і в нього одна думка: «Скучно». І справді: така загибель, по-за стихією, біля тієї глухої стіни, про яку каже сестра Катря. Цеж неможливо!.. Цеж якийсь всесвітній ідіотизм! І на чорта ж тоді я існую? Щоб битися з вітряками? Смішно: учень не може бути більше за свого вчителя... А Ленін приходить через 500 літ.

— Так,—машинально сказав анарх.

— Але образливо от що,—сказав Хлоня.—Пройдуть роки: один два, десять, двадцять і, повірте мені, невидимий ворог помститься. Я вже зараз бачу, як думіть мого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду і маклерського перекручування. Світова сволоч, що пролізе в святе святих,—сховається там за його ім'ям і зробить з його брудне знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад. І коли б я мав хоч крихту надії, що можу боротися з цією сволоччю, я був би безсмертним. Ви вірите?.. Але я тільки нікчемна крапка перед мовчазною стіною, перед якою зложив свою зброю мій далекий учитель.

Хлоня подивився на анарха. Той і зараз лежав, заплющивши очі, і на нім була якась прозора блідість. Хлоня навіть подумав, що анарх спить.

— Ви мене слухаєте?—спитав він.

— Я тебе, Хлоню, слухаю,—сказав анарх.—Говори, мій неспокійний юначе!

— Хорошо ви сказали: «неспокійний юначе»,—говорив Хлоня.—Я вже давно не чув таких теплих слів. І, взагалі, люди не вміють так говорити. Мені здається іноді, що і я, і всі ми скоро розучимся промовляти один до одного. Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижачками, не то хижими машинами.

Хлоня взяв з тумбочки газети і мовчки пішов до вікна. В кімнаті було тихо. Змовкли кроки і в коридорі. Але анарх вже далекий був від Хлоні. В цій тиші перед анархом раптом повстав якийсь бюст, червоною плямою він різав стіну. «Чий це бюст?»—пригадував він. Художник поставив його на фоні заграви пожежу, і була в цій якійсь таємна символіка. І фон, і сам бюст виступали на сірій стіні суворим і незломним рельєфом.

А надворі не переставало мжичити. Сірі шмаття набивали собою кімнату, і було сіро. З конторського плацу доносилося виття собаки: то здихав лікарів сетер. Його недавно невзначай підстрелив стрілок. Виття було темне і незрозуміле, і здавалось анархові, що це не виття, а мла вохкої чвири, і по ній простяглись сірі осінні дороги.

І знову перед анархом виріс бюст. І тут же анарх пригадав: колись він підійшов до вітрини і там побачив цю голову. Саме вона й стояла в червоній заграві. Обиватель, який стояв біля нього сказав: «чорний папа комуни». Анарх тоді здригнув.

Тепер йому стало дико, що він так просто слухав Хлоню, ніби й справді він давно вже зріднився з ним. Це ж про чорного папу комуни говорив Хлоня. Хай не про того, якого анарх бачив в вітрині, але це ж не міняє сути. Виходить він зовсім не те, що він думає.—Але скоро анарх скинувся: так він не помиляється. Очевидно, не він, а Хлоня попав не на свій шлях. Тільки цим і з'ясовується їхня близькість.—І за асоціацією «чорний папа комуни» він пригадав якусь далеку картину. Серед буйної стихії повні стояли на островку два коня і тоскно дивилися вдаль. Навкруги бушувала вода, і під нею пропадали й оселі, і ліси, й кучугури. Скоро і цей острівко порине в повінь. З ним зникнуть і ці два коня, що так тоскно дивляться вдаль.—І анарх не міг не порівняти себе й Хлоні з цими самотніми постатями серед буйної стихії.

Хлоня мовчки постояв де-кільки хвилин біля вікна. Потім повернувся і знову підійшов до анархового ліжка.

—От що,—сказав він тихо:—де-кілька років тому почалась нова епоха. Це були прекрасні незабутні дні. Я тоді був зовсім хлоп'яком. Але я й тоді почув цей надзвичайний грохот... Чого ж мені так скучно? І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя епоха?—Отже, до побачення, товаришу,—раптом повертаючись сказав Хлоня.—Піду шукати своєї епохи!

І Хлоня вийшов із палати. Анарх подивився йому вслід: «скільки йому років?» І знову ніяк не міг пригадати.—Потім анарх і сам підвівся. Він подумав про сестру Катрю і згадав, що вона одержала командировку. Тоді анарх пішов до неї. В коридорі він зустрів Майю. Вона йшла, опустивши голову, і навіть не привіталась до його. Анарх хотів був звернутись до Майї з якимось запитанням, але почув у всім тілі слабкість, а тому й мовчки пройшов повз неї.

Мжичка не переставала йти. Над чорною кухнею і зараз стояв димок. Крізь млу видно було полоски води. Далі стояв туман. Командна висота маячила сиротливо і непривітливо, і зараз чути було, як із города гулом темної міді крокували дзвіниці. І цей дзвін, долетівши до конторського плацу, зупинявся, і тоді його продовжувало виття лікарського сестра. Пес, очевидно, здох.

Коли анарх увійшов у кімнату сестри Катрі, вона стояла біля корзинки і складала туди білизну. По кімнаті розкидано було строкаті клапті якоїсь матерії, посередині кімнати лежав підсвічник. Зі стін сестра Катря вже познімала свої картини. На туалетнім столі вже не було статуеток. На ліжкові лежала біла подерта сорочка. В шафі було порожньо: очевидно, сестра Катря вложила вже в корзину свою бібліотеку.

В кімнаті також було непривітливо, як і на дворі. Пустелею віяло з кожного закутку. Особливо неприємно вразив анарха подертий черевик, який лежав біля корзини: на ній вже зацвів зелений хихлатий морошок. Сестра Катря, очевидно, витягла його із-за шафи і ще не встигла викинути в помийну яму. Черевик мав якийсь надто гострий носик, трохи на кінці загнутий, він нагадував татарські саф'янці.

Сестра Катря зустріла анарха радісною усмішкою. Як же: вона завтра уїздить! Вона без кінця рада, що, нарешті, дочекалась цього. Анарх не може і уявити, як далеко вона поїде. А саме: вона перекинеться в Сібір, до самого Байкалу, за тисячу верстов. Вона хоче пожити ще в глухій тайзі, подалі від санаторійного життя. Сестра Катря, можливо, там скоріше

розв'яже ті важкі проблеми, які тут їй ніяк не даються. До Уралу вона буде їхати почасти кур'єрським, почасти пасажирським, а коли перевалить через гірський хребет, вона пересяде в звичайну «теплушку»: їй здається, що там вона скоріше збереться з мислями. Сестра Катря добре уявляє сибірське життя і вона його ніколи не проміняє за який-небудь блискучий Париж або Лондон. Саме в Лондоні, то-що, їй здається і є справжня пустеля. Що ж до Сібіру, то не такий вже він жахний. Сестра Катря гадає, що туди не тільки їй, але й багатьом слід було б помандрувати. Де-небудь в занесеній снігом оселі і народжуються справжні мислі. Саме в глухій тайзі, на краю світа, вона й найде заспокоєння. То нічого, що там виють північні вітри,—це гарно. Можливо вони-то й принесуть їй те, чого вона так довго чекає.

— Уявіть, товаришу, — говорила сестра Катря, радісно усміхаючись і поправляючи свій чорненький бантик. — Можливо, де-небудь там за Байкалом, чи над Байкалом і Гегель предстане в іншому освітленні. І це буде зрозуміло, бо по суті ж ви напевне не скажете мені, що я таке: дійсність, чи фантом. Навіть, коли ви візьметесь за мою руку і почуете під пальцем моє тіло, і тоді ви не маєте права сказати, що я зараз існую. Можливо, просто це ваш сон, бо і в сні ви можете те ж саме почувати... Все відносно!

Анарх так звикся зі своїм химерним становищем, що й зараз подумав і справді, можливо, ніякої Катрі нема, а є гра його хворої психіки. Можливо, нарешті, ніколи він не був на санаторійній зоні і сидить зараз десь в ізольованому помешканні для душевно-хворих.

Сестра Катря ще довго говорила про Сібір, про тайгу, про філософію і зокрема про Гегеля. Вона раз-у-раз радісно усміхалась, ніби то й справді найшла свою хрестну путь. — В її кімнаті зовсім потемніло, коли анарх стиснув їй руку, і вийшов на ганок.

XVIII

Біля чорної кухні анарх зустрів санаторійного дурня. Дурень і зараз безглуздо усміхався і все поглядав в туман, туди, де тікали темні дороги крізь республіканський глуш. В його погляді і тепер стояла незрозуміла тоска, ніби дурень думав все про ту-ж пустельну степову станцію, що повз неї, не зупиняючись, пролітає експрес.

— Що, Хомо? — машинально кинув анарх.

— Ги... Ги!... — зареготав дурень і, як завжди бувало з ним, метнувся в бік, і пропав в тумані.

Анарх обминув кухню і пішов до конторського плацу. Коли б хто-небудь спитав його, куди і чого він йде, — анарх напевне не міг би відповісти. І, справді, він йшов без мислі, автоматично. Зрідка він зупинявся, проводив рукою по чолю, ніби щось пригадував. Але мислі не приходили і він знову брів уперед.

Мжичка не переставала поливати землю промерзлими каплями. Висіло темно-сіре небо, а по ньому поволи проходили важкі хмари, і крізь тумани зараз чути було, як виє лікарів сестер.

«Так, він тепер знає, що йому треба зробити», думав анарх. Це так просто, це так ясно і, головне, це консеквентно. І в тому, і в другому випадкові, він мусить саме так зробити. В тому випадкові, коли він знаходиться в ізольованому помешканні, і ця дійсність є лише натовпи примар,

він нічого не загубить, зробивши те, що йому треба зробити. Навпаки, коли він і після цього буде жити, він буде певний, що навкруги його лишень одні фантоми.—Але й в другому випадкові йому нічого губити. Карно, безперечно,—фікція. Анарх певний, що коли й справді навкруги його дійсність, то Карно на санаторійній зоні нема. Карно, безперечно, примара і є одна частина його власного «я». Анарх мав не один випадок запевнитись у цьому. Одне те, що ніколи таких метранпажів не було, є доказом правоти даного припущення.

Виття собаки наближалось. І скоро біля підрізаного ясена анарх побачив лікаревого сестера. Собака лежав на боку і зализував величезну рану. Проходячи повз нього, анарх побачив, як пес тоскно подивився на нього своїми розумними очима і ще голосніш завив. І це виття таке було нудне і неприємне, що анарх інстинктивно прибавив кроку.

Обминаючи темні дерева, він йшов до командної висоти.

Збоку над рікою стояв туман. Крізь нього блимали дальні мійські огні. В огнях була специфічна осіння тусклість. І, зиркнувши на них, анарх згадав чомусь недавню розмову з сестрою Катрею, Байкал і Сибірські нетри. І подумав: «сестра Катря, безперечно, має рацію їхати туди». Тоді перед анархом повстали дикі азійські поля, білі хуртовини і тривожні станції на татарських прольотах.

Анарх сходив на гору. Чим далі він йшов до кульмінаційної крапки, тим легше становився туман. Здавалось, розвидняється.—І, справді, скоро над ним повисло бездонне синє небо. Тільки по долині відступали тумани. Спалахнули зорі, запахло вохкістю.—Перед анархом повсталла оаза дальнього города, чіткі люкси і ледви помітний силует експериментальної ферми. На посьолкові, що за кільки гін, брехали пси, і цей собачий концерт і тепер викликав неясні мислі.

Анарх йшов далі, до самотньої берези. Він так упевнено ступав туди, ніби то й тепер знав, що там і найде того, кого йому треба. І тому, зупинившись, він совсім не здивувався, побачивши Майю.

Притулившись усім тілом до білої берези вона стояла, як різблення.

Так, інакше і не могло бути. Вона любила ходити до цього місця саме вночі. Звичайно, тепер тут не було запаху осок і прибережних трав, але не з-за цього ж вона збиралася на командну висоту!

Проте, не здивувавшись присутності Майї, анарх все-таки трохи збентежився. Він раптом почув у тілі дрібний дріж і йому прилила кров до голови. Ніби то щось далеке загублене він найшов зараз.

Майя не рухалась.

Тоді анарх несвідомо рвонувся вперед і зупинився біля дівчини. Вона стояла, заплющивши очі і закинувши голову на суху гілку. Майя так стояла, як він її бачив багато разів на цій командній висоті. Але темні овали під очима говорили, що це не та вже Майя, з якою анарх проводив літні ночі.

— Майо!—сказав анарх, чогось лякаючись свого голосу.

— Що таке?—тихо спитала вона, не розплющуючи очей, ніби то давно вже чекала його.

Анарх подивився на неї, і тут же почув, як йому здавило спазмами горло. Але він просто й природньо сказав:

— Я хочу говорити з вами.

— Зі мною?—і вона подивилась на анарха.

— Да!

— Для чого ж це?—спитала Майя, і анарх перший раз за кілька останніх тижнів почув її тихий негарний смішок.

— Просто так!

— Це цікаво,—сказала вона і додала іронічно:—Ви, очевидно, думаєте виступати десь в ролі трагіка? Да?

— Ні, Майо!—і анарх опустив голову.

— А... ідіть ви к чорту!—раптом занервувалась Майя.—Обридли мені такі розмови!

І вона знову заплющила очі і закинула голову на гілку.

Анарх не образився. Він одійшов і став над кручею і дивився на далекий гірود. Так він простояв де-кільки хвилин в якомусь півсні і весь час чекаючи, що його покличе Майя.

Майя і справді покликала.

— Савонаролочко!—раптом почув анарх.

Анарх пішов до неї.

Але коли він зупинився біля Майї, побачив: її обличчя було таке-ж холодне і німе, як і раніш. Першого моменту анарх навіть подумав, що йому просто почудився оклик, бо ж і справді вона давно називала його так. Але скоро Майя заговорила, хоч і зовсім не таким тоном, якого чекав він.

— Ви хотіли говорити зі мною?—спитала Майя.

— Ну да!

— Для чого?

— Не знаю!

— Ну, тоді слухайте!—кинула вона, і на цей раз не розплющуючи очей.—Скажіть мені, чого вам треба від мене? Невже ви й досі мрієте, що я вас коли-небудь кохала? Да?

— Да,—одгукнувся анарх.

— Даремно!—сказала Майя.—А втім, мені не треба говорити вам, що в данім разі моє кохання для вас не більше, як соломинка, за яку хапається тонучий... Да?

— Да!—майже не думаючи, кинув анарх.

— Виходить,—і Майя розплющила очі, ще раз засміявшись тихим негарним смішком,—виходить, що ви мене не кохали, не кохаєте і не будете кохати. Це безперечно так, бо ж я чула—кохання зовсім не таке... Да?

— Да.

— А тепер я вам скажу, що і я вас точнісінько так кохала. І ви для мене були такою ж соломинкою, за яку я халалась... Але зараз я вас трохи ненавижу... Тільки, будь ласка, не зрозумійте цього, як прояву ущемленого самолюбства... Я вас ненавижу от за що: я колись казала вам про те, що між нами є тайні чекісти. Я навіть натякала на те, що й я належу до цієї категорії людей. Ви мені тоді не повірили. Тепер, гадаю, повірите!.. Так!.. Я тайна чекістка, агент червоної охранки. З самого першого дня вашого приїзду на санаторійну зону, я стежила за кожним вашим кроком. Я чомусь вірила, що ви є справжній анарх, який провокаційними засобами затесався в наші кола. І знаєте, тоді по-своєму я покохала вас. Я багато знала мужчин. Але по-своєму (можливо, як і ви мене) кохала тільки двох: вас і того юнака, про якого я вам вже говорила. Ви вірите, що я вас кохала?—і Майя скинула на анарха очі.

— Вірю.

— Як хочете,—і вона на хвилину зупинилась.

На санаторійній зоні електрична станція одбивала удари. Знову чути було, як на конторським плацу вив лікарів сетер. То тут, то там спалахували люкси: і на санаторійній зоні, і біля домів відпочинку, і на посольках, і в далекому городі. Огні стояли в степу мовчазно і нерухомо. Повз них і далі виблискували холодні води ріки.

— Да, я вас кохала!—казала Майя.—Бо я думала, що ви є справжній анарх. Я сподівалась, що ви мені дасте де-кілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу щиро, було для мене щастям. Я знала, що моє тіло, моя ласка розв'яже вам язик, і ви мені розкажете те, чого я потрібую. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти у підвалі... Бо ж подумайте: в цім вся я. Ви розумієте?

Майя похилила голову й задумалась. Анарх мовчав. І хоч він узнав од неї зараз, що був її черговою офірою—і тільки; що вона не як коханка, а як тайна чекістка ходила за ним, стежучи за його кожним рухом, навіть більше,—бажаючи, щоб він зробив якийсь непевний крок, котрий привів би його до тюрми,—анарх не тільки не пізнав злоби чи то ворожнечі до Майї,—саме тепер, як ніколи, він почув близькість до неї.

— Так,—говорила Майя.—В цім вся я! Бо ж подумайте: я принесла в офіру все, що могла дати. Я порушила свій дівочий стан з випадковим самцем, я віддала свою дівственність і навіть не через звичайну тваринну злучку. Мої пацієнти були віртуозами. Але я робила це як ті ідіотки, які зі спокійною душею йшли на огнище...—І що мені з того—сто чортів!—що моїх пацієнтів одправляли на той світ в «двадцять чотирі години»?

Майя зупинилась і положила свою долоню на чоло.

— Але не забувайте,—продовжувала вона.—За кілька років барикадних боїв я мала справу не з одним мужчиною і не з десяттю і, можливо, не з двадцяттю. Звичайно, перша гарячковість пройшла, але її місце заповіла звичка. Ви розумієте? Це вже не нетри жєнської душі, а це нетри взагалі. Я просто звикла висліджувати, доносити. І, поскільки до інших справ була постійна індеферентність, і поскільки я завжди пам'ятала, що охоранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу—я просто—сто чортів!—не могу без неї жити!

З дальніх перевалів донісся дзвін: очевидно, в горіді бив годинник. Майя здригнула й зупинилась. Анарх застиг, як різблення, і мовчав. З-за ріки знову навідав туман. Але небо було синє й спокійне.

— Да, сто чортів!—і Майя знову закинула голову і заплющила очі.—І от тепер, зустрівшись випадково з вами, я подумала: стій, чижик-пижик, я до тебе доберусь! Я стежила за кожним вашим кроком, і чого б ви од мене не вимагали—я все б зробила... Але—я помилилась... Нарешті, я бачу, що ви є просто остання соломинка, за яку я схопилась, і не вдержалась. І тепер ви розумієте мене?... Да?

— Да,—коротко кинув анарх.

Тоді Майя несподівано підійшла до нього і обхопила руками його шию.

— Чижик-пижик!—сказала вона, і в її голосі зазвучала інша інтонація:—Що-ж тепер прикажете мені робити?

— Не знаю.

— І я не знаю,—і Майя ще щільніш притулилась до анарха.

З Гралтайських Меж прилетів сіверкий вітер. Туман зійшов на ріку і наближався до командної висоти.

— От що,—помовчавши, раптом сказав анарх.—Я найшов!—і якомсь хоробливо засміявся.

— Що ти найшов?—скинулась Майя.

Анарх положив свою руку на Майїну голову.

— Це, власне, паліатив, але це, можливо, на де-який час дасть тобі задоволення... Я от що надумав... Як ти гадаєш? Не було б краще тобі коли б я... одійшов... в 24 годині... ти знаєш куди...

Майя здригнула.

— В 24 годині?

— Так... І це, власне, зовсім не буде офірою для тебе.

— А для чого ж це мені потрібно?—спокійно спитала Майя. Але в її голосі анарх почув і легкий дріж і сховану радість.

— Як для чого? Ти підеш тоді в охранку і скажеш, що от, мовляв, була така-то людина і... Словом, ти щось там придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою фіктивну провокацію, і я мусів або утекати (а куди тепер утечеш?) або зробити те, що зробив. Можна навіть знайти якісь фальшиві документи, якими ти й докажеш мою провину.

— Ти серйозно говориш?—перебила анарха Майя.

— Цілком серйозно.

— А в тебе револьвер єсть?—несподівано спитала вона і приставила свій погляд до анархових очей. І в її очах анарх побачив тваринну радість.

— Револьвера у мене нема,—сказав анарх.

— Так тоді,—і Майя фальшиво засміялась.—Я тобі дам свій!

Але як вона не пильнувала невимушено кидатись фразами,—їй не вдавалось. Безперечно, це був не жарт: Майя тільки вдавала з себе жартівницю.

Раптом вона нахилила анархову голову до себе і кріпко її притиснула.

— Чижик-пижик!—знову фальшиво сміялась вона.—Ніколи я не дам тобі свого револьвера! Звичайно, я жартую!

Але анарх не вірив їй: вона саме тепер говорила нещиро.

З Гралтайських Меж ще прилетів сіверкий вітерець. Туман дійшов до командної висоти і збирався на неї. Далекі міські люкси підбило легкою димкою. Пахло вохкістю і чути було в степу годок потягу.—Але небо й зараз було синє й спокійне.

— Чижик-пижик!—говорила Майя і голос їй задрижав.—Все це гарно, але ти мене—сто чортів!—не розумієш!—Майя не договорила, і анарх почув як її тіло здригнуло і вона мовчазно і істерично зареготала.

І майже в цей момент над рікою пронісся тривожний крик.

— Ей! сюди!.. Скоріш!..

— Де? Де?—обізвалось на санаторійній зоні.

— Кличте до човна рибалку!.. Хлоня утопився!

Анарх оstownпів. Майя подивилась на нього сухими очима.

— Скоріш!.. Скоріш!.. Хлоня утопився!..—знову над рікою ростявся тривожний крик.

Майя нервово відкинула голову і мозчки рванулась уперед.

XIX

На далеких бойнях ревів від, і рев був тягучий і тривожний.

Надходив сірий осінній ранок. Ртуть падала. Над гнилими болотами, над пустельною рікою посувались сконденсовані води. Дощу не було. Ринви застигли в мовчанці. Над чорною кухнею вже стояв димок і танув у навколійній вохкості. Деся по шосе ріпили підводи: то з околиці крамарі посувались на мійській базар. Командна висота стояла в тумані і ледви вирисовувався її темний силует. Зрідка на центральний будинок налітали сіверкі вітерці, і тоді билась на сході бокова віконниця. В степу довго й протяжно кричав паровик, затихаючи неясним відголоском за дальнім перевалом.

Цілу ніч на санаторійній зоні суєтились люде. Першої години одкачували Хлоню, але потім, коли виянилось, що спасти його не можна,—обмивали труп, увільняли для мертвого палату і т. д. Але коли Хлоня і лежав уже на столі і нічого було робити—і покоївки, і сестри, і хворі, пригнічені цією подією, мовчки ходили з кутка в куток, і тільки перед світанком де-кого з них поборов сон.

Коли вчора Хлоня пішов до анарха,—сестри, які стежили за ним, сиділи спокійно в одній із палат, знаючи добре, що від анарха Хлоня уходить тоді, коли покличе дзвоник. Скинулись вони тільки приблизно за годину. Не найшовши юнака в кімнаті,—сестри побігли до Катрі шукати анарха. Вони гадали, що Хлоня і пішов з ним. Це було тоді, коли анарх сидів в Катриній кімнаті. Але й там вони, звичайно, Хлоні не найшли. Тоді сестри метнулись по санаторійній зоні. Не зважаючи на те, що Хлоня де-кілька разів обіцяв втопитися, сестрам і в голову не прийшло негайно побігти до ріки. Вони ходили в контору, на конторський плац, шукали в кухні і на шосе. І тільки коли, до них пристав санаторійний коняр, сестри згадали про ріку. Бігти туди треба було через легку трясовину, яка після дощу ще більше розкисла. По ній, звичайно, не можна було пройти в черевичках. Тому й до ріки побіг один коняр. Він ще застав Хлоню на березі, біля кручі. Але не встиг коняр перебрести невеличку заводь, як Хлоня мовчки зробив помах руками і кинувся у воду. Тоді-то й покликав коняр собі допомогу. Саме цей крик і чули Майя та анарх.

Хлоню витягли мертвим. Того ж вечора викликали міліцію, котра й зложила відповідного акту.

Анарх, прибігши з Майєю на санаторійну зону, одразу ж пішов у свою палату. Він не тільки не захотів дивитись на Хлоню, але й, лігши на койку, навалив на свою голову подушку, щоб не чути було метушні. Опівночі, коли в центральному будинку стихло, анарх одкинув рукою збите волосся і подивився навкруги себе.

Стояла тиша і за вікном всю ніч дзвеніли осінні води в ринвах. Очевидно, всьому санаторію ця ніч здалася неможливо довгою. Але анархові вона пройшла зовсім непомітно. За де-кілька темних годин осінньої темряви перед ним пройшло стільки примар і спогадів, скільки він не бачив за все своє життя. Він остаточно вирішив, що вже не існує, що знаходиться по той бік реальності. Анарх не тільки примирився з цим, йому навіть радісно було, що він вже, нарешті, так просто, без всяких перешкод попав у цей невідомий край. Він цілком свідомо найшов тоді порівняння цьому станові. Саме так він почував себе колись у дитинстві,

захворівши гарячкою. Він бачив навкруги себе цілком реальні речі, чув найреальніші розмови, але все це набирало химерних відтінків, якусь неясність і прозорість. І тепер, як і тоді, йому хотілось бачити біля себе когось надто близького, хто б держав свою руку на його гарячій голові. Це було воістину якесь царство фантомів, але тихих задушевних, і вони не тривожили його.

Перед ним проходили і Майя, і сестра Катря, і Хлоня, і далекі сибірські сніги і татарські прольоти на неможливих гонах. Знову виринали неясні згадки з дальніх дитячих літ, і він бачив забуті обличчя, тихий посьолок, дорогу в диких бур'янах на високу гору, де стояло кладовище і де завжди пахло чебрецем. Дорога ухилилась убік, брела через безмежні гони чорного пару, добігала до цукроварні і, нарешті, пропадала в сизій димчатій безвісті. Він чув, як риплять вози в диких степах серед гарячої тиші, обминаючи польові дзвоники. Воли йдуть вільною ходюю, а з гарби плине невесела пісня, проходить бур'янові гони і тане, завмираючи в глухих степовім повітрі. Перед ним виринав порожній майдан, хата на краю села, де він прожив своє дитинство, графський парк, що царить над всім селом, ставок, стрункі тополі, і знову бігла дорога й її неможлива безгранність. Десь в степах курів димок, і цей запах дальнього пожарища уносив анарха на своїх легких крилах у якісь казкові обрії.

І так цілу ніч фантом за фантомом,—ціле царство прозорих і задушевних примар.

І коли, нарешті, крізь вікно пробився хворий світанок і в кімнаті почало розвиднятись, анарх розплющив очі і важко зітхнув: він знову пізнав дійсність. І йому до болю шкода було цієї ночі. І тоді ж він почув дрібний дріж по всьому тілу. Він взявся за голову: вона палала. В скронях йому стукало, а коли він вдивлявся в стіну, в очі забігали голки.

Анархові прийшла думка, що він захворів. І ця думка, як тиха радість, повисла над ним. Він, безперечно, захворів гарячкою і хвороба прийшла вчасно. Він зрадив їй, бо вона могла його без всяких перешкод знову перенести в царство фантомів. Анарх пам'ятає, як вчора, переходячи болото, він нарочито, хоч і інстинктивно ступав туди, де було глибше, щоб набрати в черевики холодної води. Це була хитрість, і вона йому вдалася.

Анарх розплющив очі і подивився у вікно, що виходило в коридор: повз нього хтось пройшов, несучи в руках свічу. І тільки зараз анарх згадав про Хлоню.

Але не почув він ні жалости ні болю, наче це було звичайне явище на санотарійній зоні, наче він давно вже вирішив, що інакше не могло бути. Однієї хвилини йому прийшла навіть думка: «чого це сестри так суєтілись вчора?». Невже вони надають так багато значіння цій події?». Він гадає, що тут нічого особливого нема. Жив чоловік—і вмер. Можна пошкодувати тільки, що Хлоні, коли він топився, було холодно в воді.

І тут же анарх пригадав те місце, де загинув хлопчик, і він—пам'ятає—любив сидіти на цьому місці. Влітку відцвіла маячили прекрасні далі. Він пам'ятає: збоку кручі ріс комиш такий стрункий і суворий. І комиш якось надзвичайно сторожко мовчав, коли заходило сонце. Тут, біля кручі, завжди незносно пахло осокою.

Цікаво: анарх думав зараз про себе так, ніби він уже не існує. Анарх брався за своє чоло, і йому було приємно почувати під рукою гаряче тіло: воно розганяло дрібний і уїдливій дріж.

Анарх і не помітив, як наступив глибокий ранок.

Та й трудно було помітити: на дворі також було сіро, також стояла півтемрява, як і тоді, коли тільки-но розвиднялось. Дощу не було. Над санаторійною зоною нависли темні масиви вод, і ніби-то застигли. На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

— О-о-о-о!—крикнув раптом біля вікна санаторійний дурень, і все знову затихло.

І тоді ж почув анарх, що йому пече в горлі. Він подивився на тумбочку: графина не було. Анарх підвівся і став на ноги. Коліна йому боліли, і все тіло було в такому стані, ніби-то його хтось недавно побив. В коридорі він зустрів двох сестер. Одна із них несла якесь шматття, і воно било в очі своєю надзвичайною білизною.

— Де вода стоїть?—спитав анарх.

— Там!—махнула кудись рукою сестра і хутко зникла в палаті.

Анарх побрів на веранду, але води там не найшов. В ідальні він теж не бачив графіна. «От ідіотський випадок!»—подумав він, бо згага вже почала тривожити його. Горло йому остаточно пересохло, і пекло тепер не тільки в нім, але й в грудях стояла неможлива спека. Йому здавалось, що він охоплений якоюсь незною пожежею. Дрібний дріж теж не залишав його. Все анархове грандіозне тіло здригалось в надзвичайній зімниці.

Раптом на порозі показалася Майя.

— Я вимагаю, щоб ви мене виписали!—істерично кричала вона комусь.—В противнім разі я й без вас найду дорогу!

— А я цього не маю права зробити!—донісся з надвору суворий ординаторів голос.

— Тоді я сама піду!

— Ні, ви не підете, бо ви ще хворі!—знову уперто сказав ординатор.

Анарх зупинився: Майя стала на порозі і затулила собою вихідні двері.

— Це чорт знає що!—істерично закричала вона і повернулась до анарха.

На мент їхні очі зустрілись. І анарх побачив в Майїних зіницях стільки зневаги, що мимоволі опустил вії. Майя круто повернулась, і дала йому дорогу.

Тоді анарх знову почув неможливу згагу, і він майже кинувся до сестри Катрі.

Але коли підбіг до її дверей,—їх було замкнуто. Біля ганку стояла самотня підвода: вона, очевидно, мусіла одвезти сестру Катрю на станцію.—Анарх подивився у вікно. В кімнаті був такий же розгардіяш, як і вчора. На корзині лежали розкидані книжки, а біля шафи—той же, підбитий хихлатим морошком, черевик. Сестра Катря з розпущеним волоссям сиділа на ліжкові, обхопивши руками голову. На неї, очевидно, сильно вплинула Хлоніна смерть. Вона й досі не могла прийти в себе. І анарх не ризикнув потривожити її.

Але згага не давала анархові покою. Анарх відчув, що коли він скоро не найде хоч де-кільки крапель води, він може збожеволіти. І тоді він нестримно кинувся шукати графіна. Але, ніде його не находив. Навіть в кухні йому не повезло. Хоч над нею і стояв дим,—на дверях висів замок. Кухарка в цей час вийшла кудись. Анарх кидався з одного кінця в другий, підбігав до колодязя, заглядав туди, випивав його очима, але води ніде не було.

Навкруги було тихо. На дворі жодної людини, наче то вимерла вся санаторійна зона. На конторським плацу і зараз вив лікарів сетер. Над містом стояв туман і важке мовчазне небо. Хмари зупинились і не рухались. Зрідка з високих тополь спадали краплі води і тривожно дзвеніли у ринвах.

Але дріж не зупинявся. Анархове тіло раз-у-раз підкидало. Голова йому горіла і ніби розколювалась на дві частини. Згага давила горло і спирала дихання. Тоді анархові прийшло в голову крикнути, покликати когось на підмогу. Але він почув, що язик йому не рухається, ніби-то його одняло. Він знову озирнувся, але й тепер навкруги було порожньо. Тільки самотня підвода стояла біля Катриного ганку, і на ній не було візника.

Анарха охопив страх: «що це?»

І тоді ж він раптом згадав ріку і її холодні води. Ні, він і справді збожеволів. Як він не міг досі догадатись, де йому дістати води? Там же її так неможливо багато. Саме там він і загасить свою незносну згагу... Це так просто і це так ясно.

І тиха радість, і заспокоєння прийшли до нього. Голові стало легше, і спека погасла в грудях. Анархові здалося навіть, що в цю хвилину на нього налетів сіверкий вітерець і заграв в його волосії. Тоді він, підібравши поли свого халату, обійшов центральний будинок і поволі побрів до ріки. Інстинктивно він прямував саме до тієї кручі, де вчора утопився Хлоня.

На далеких бойнях ревів від, і рев був тягучий і тривожний. Стояв сіною туман, і за ним не видно було ні міста, ні посольків, ні експериментальної ферми. Тільки командна висота виділялась одним своїм отрогом.

Анарх перейшов уже санаторійну грань, залишивши за собою яблуневий глуш. Продираючись крізь дикий малинник, він і тепер почув задушений крик санаторійного дурня.—Скоро він був на трясовині. Анарх тепер обережно переступав калюжі, ніби-то й справді боявся, що замочить ноги. Але вода все-таки попала в один ботинок, і ботинок весь час кумкав. Це навіть знервувало анарха і він, побачивши горбик, сів на нього, зняв ботинок і вилив відтіля воду.

Але анарх помилився, гадаючи, що спека в нім погасає. Дріж теж не зупинявся, і різниця була та, що тепер він охоплював його приступами. Голова чим далі, то більш набирала ваги, і зараз вона не тільки горіла: її буквально охоплено було нагартованим полум'ям.

Нарешті, із туману виплила круча, і анарх скоро був біля неї. Переплигнувши останню калюжу, він став на берег і озирнувся. Навкруги було тихо, з дальнього міста долітали неясні згуки ростощеного дзвону.

Анарх спустився з кручі і став на пісок. Холодна вода поволі, ледви помітно пливла в темну даль.—«Але як же я води нап'юся?»—подумав анарх, ніби-то й, справді, не знав, як це він зробить. То говорив за нього його інстинкт.

І тоді його знову охопила згага. Анарх нагнувся, набрав в долоню води і приложив до неї свої гарячі уста. Разів з п'ять він проробив таку процедуру, але згаги не міг погасити. Тоді він сів на землю і почав роздягатись. Скинув ботинки, халат, сорочку. А коли налетів на нього сіверкий вітерець, він подумав, що тепер глибока осінь, і він може застудитись. Але згага не давала йому покою, і крім того, він гадав, що організм його все перенесе.

Коли анарх увійшов у воду, він навіть здивувався: вона була така тепла, ніби то зараз стояв літній ранок. Анарх одійшов од берега, і став по груди.

І тоді ж на другому березі він побачив крізь туман Карно. Той сидів на горбику і дивився на нього. Але анарх не звернув на це уваги, ніби-то й справді таке явище було цілком природнім. Перед ним знову повстали тихі прозорі фантоми, і анархові було легко і радісно. І знову повстала перед ним безмежна дорога, сизий димок молодої інсурекції і голубе дитинство. І знову він побачив далекі сибірські поля, азійську магістраль і занесену снігом монгольську станцію.

На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Але анарх його не чув. І вже не бачив він другого берегу, де сидів Карно і саркастично усміхався.

Упала одна крапля, друга і—раптом замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони. Зашуміли ринви. І печальну елегію осінньої чвири замкнула похоронна процесія.

Це було на третій день після події з Хлонею.

Із палати виносили двоє: Хлоню й анарха. Біля Катриного ґанку і тепер стояла самотня підвода, і віяло пустелею навкруги. Катря не пішла виражати подорожників у вічність. Вона й зараз сиділа на своєму ліжку з розпущеним волоссям. Вона так дивилась у вікно, ніби-то чекала, коли-ж нарешті здохне лікарів сетер. Пес і тепер нудно й тягуче вив.—Проте, можливо, сестра Катря тоскувала, що ніяк не попаде на холодну станцію дикої сибірської тайги. І зараз біля шафи лежав подертий черевик, і з нього витикався зелений хихлатий моршок.

Але й Майя не пішла виражати подорожників у вічність. В той час, коли процесія пересікала роздоріжжя, вона стояла з заплученими очима на командній висоті, одкинувши голову на гілку. Майя щось шепотіла, ніби творила якусь невідому молитву.

...І раптом знову упала одна крапля, друга і—замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони.

XX

Із щоденника хворої... «і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок...—Але я й тут не можу поставити крапки: поперше—мені шкода героїв, що з ними мушу я розлучитись; по-друге: я ще раз хочу сказати, що повість про санаторійну зону мені все-таки не вдалась.—А втім, так і мусіло бути: рівне спокійне письмо ніколи не передасть запаху епохи, коли цю епоху пише сучасник. І мої далекі нащадки, витягнувши з архіву ці нерівні рядки,—я вірю!—мисленно стиснуть мою руку і скажуть: воістину ця жінчина уміла любити.—Але річ і не в цьому: тепер, коли я почуваю, що мої легені остаточно розруйновані, коли я й сама підхожу до процесії подорожників

у вічність, — тепер (нарешті), скінчивши свою повість про санаторійну зону, я не можу не сказати, як я безумно люблю життя. Отже з тих двох початків, які борються в мені: життя і смерті, перемогає перше. — А втім, да не подумають мої далекі нащадки, що ХХ главу я написала спеціально для цензора. Така думка образила-б пам'ять мятежних комунарів. То нічого, що я жінчина з женственою натурою, — в добу горожанських війн я — салдат революції, і моє перо — гострий багнет, який завше сторожко прислухається. — Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокійної республіки нарешті заграє голубий промінь і вона найде те, чого так довго шукає. — І зараз у мене один біль: я тоскую, що я не можу бути безсмертною. Бо ж подумайте: я не зробила і трильйонної частини того, що хотіла зробити, і я не розказала того, що мусіла розказати. Бо-ж подумайте: я бачу перед собою не тільки Хлоню, анарха, Майю і сестру Катрю, — я вже бачу перед собою нових невідомих людей — сильних, як леопард, прозорих, як «чека», і вільних, як воля. Невже ж фортуна не допустить, щоб я про них написала повість?

... І стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок.

1923 р.
Харків.

М. ДОЛЕНГО

ГАЗЕТНЕ НЕБО

Це в небі сірому газети —
На заході вже стигнуть хмари
Знайомих кольорів, і ждеш ти,
Чекаєш зорами на блискавок удари.
Як очі пролетарського поета,
Мовчить співуча, кара височінь.
А в лабіринти фактів, змог, причин,
На кам'яному ґрунті простих ліній
Готує думка вибухові вчинки.

Харків,
вересень 1923 р.

М. ДРАЙ-ХМАРА

* * *

М. Хвильовому

Лани — як хустка в басамани,
а з підметів низьких долин
заносить духом конопляним,
і вигорілим тхне полин.
Над цямрою схилилась хля —
похитується журавель —
пірнає синьокрила соя
в золотосоняшну кудель.
Іде, як віл, поволі днина,
застигли порухи шулік, —
коли ж задзвонить тут машина,
засяє електричний вік?

М. ЙОГАНСЕН

* * *

Потяг врізавсь у сніг.
О — ге! нарізавсь на морок.
Бриза збиває з ніг,
Завиває, закручує порох.
Переголоїли, переворушили минулий вік
(Навива-є, накручує порох)
Чоловічий, загнущаний крик,
Дзик і стоп.
Так стій же, зубило під цвях
Забивай зубами, товариш,
У снігах, уночі, у полях.
О, потяже, нащо ти мариш?!
Надривай напружені груди,
Сичи, висвистуй, сифонь.
Ми з тобою, ми перші люди,
Ти — наш останній огонь!

Т. ПІДХМАРНИЙ

ДУМА ЗАБОЙЩИКА

Бий у груди землі,
обушок,
будь гостріший,
крицевий зубок!
Країні
вугілля
потрібне —
це знаю,
як в шахту я лізу.
Кожний вдар
обушка,
кожен
зайвий
коньок
дасть вугілля
ще трохи —
це-ж та кров,
що відродить
країну,
це — та кров,
що піде
на заводи, —
фабрики
пустить
(дим димарями!
стукіт молотами!),
двигне
варстати,
 кине

на рейки
тяжкі
потяги,
закрутить
гвинти
пароплавів!
Кожний вдар
обушка,
кожен
зайвий
коньок
дасть вугілля
ще трохи.
Бий-же в груди землі,
обушок,
будь гостріший,
крицевий зубок!
Влучно,
міцно
бий,
одбивай,
ти шахтарська
руко —
ти не вугіль
то б'єш,
а руїну.
Стук!
Цок!
Бий-же в груди землі,
обушок!

Артемівський рудник,
VIII—1923.